

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΔΙΕΘΝΩΝ & ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ
ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Διπλωματική Εργασία

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΑΘΗΝΩΝ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ειδ. 71756
Αρ. 306.3
ταξ. καρ

«Ο Φετιχισμός του Εμπορεύματος: Όψεις Οικονομικής και Κοινωνικής
Κυριαρχίας»

Ανδρέας Καραμπάτσος

Επιβλέπων Καθηγητής: Βασιλάκης Σπυρίδων

J. S. Mills

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

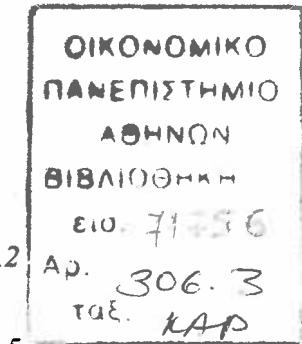

Αθήνα, Δεκέμβριος 2002

Περιεχόμενα

<i>Εισαγωγή</i>	2
i. Η εμπορευματική παραγωγή και ο φετιχισμός.....	5
ii. Το χρήμα ως το κατ' εξοχήν φετίχ.....	8
iii. Η καπιταλιστική παραγωγή και ο φετιχισμός του κεφαλαίου.....	11
iv. Πραγμοποίηση, ορθολογικοποίηση και εμπορευματική μορφή.....	15
v. "Εργασία" και αφηρημένη κυριαρχία.....	20
vi. Από το φετιχισμό του εμπορεύματος στο φετιχισμό της εργασίας.....	27
vii. Η κατανάλωση και ο φετιχισμός της ανάγκης.....	31
<i>Επιλογος</i>	37
Βιβλιογραφία	40

Εισαγωγή

Το ερώτημα του φετιχισμού, στις διάφορες εκδοχές του, θέτει κατ' αρχήν ένα φιλοσοφικό πρόβλημα. Διότι η κατηγορία του φετιχισμού προβαίνει ως μια κριτική κατηγορία, θέτοντας ως αποστολή της την αποκάθαρση της κοινωνικής συνείδησης από απατηλές ιδεολογικές μορφές –και δη, απατηλές ιδεολογικές μορφές που υποβαστάζουν το σύστημα κοινωνικής κυριαρχίας. Από την άλλη, η κατηγορία του φετιχισμού φαίνεται να εγγράφεται σε ένα ολιστικό σύστημα σκέψης, εφόσον προϋποθέτει την έννοια της ελευθερίας, η οποία, όμως, δεν είναι παρά μία κατ' εξοχήν ιδεολογική (ή ακόμα και μεταφυσική) κατηγορία. Περαιτέρω, ο φετιχισμός ως μια εμπειρική μορφή εμφάνισης, δηλαδή ως μια ιδεολογική μορφή, υπονοεί ήδη τη γνωσιακή δομή υποκειμένου/αντικειμένου, όπως και τις αντιθέσεις κοινωνικό/υλικό και πρόσωπο/πράγμα (Cutler A, 1977, pp.75-8). Η ίδια η έννοια της πραγμοποίησης (*reification*), λέγεται, υπονοεί τη δυνατότητα της μη-αλλοτρίωσης, της αυθεντικής ταυτότητας του υποκειμένου με την ουσία του. Γι' αυτό υποστηρίζεται ότι η έννοια του φετιχισμού, ακόμα και αν αυτή εφαρμόζεται στο υλικό πεδίο των κοινωνικών σχέσεων, είναι ήδη επιβαρημένη από την ιδεαλιστική θεωρητική παράδοση, όπως αυτή αναπτύχθηκε από τον Hegel. Διότι ο Hegel, μολονότι εγκαινίασε το διαλεκτικό σχήμα θεωρητικής ανάπτυξης, δεν ξέκοψε ποτέ από την ιδέα ενός Υποκειμένου ή μιας Αρχής, που ενυπάρχει ως παντοδύναμη ουσία, ως το Υποκείμενο-γίγνεσθαι της διαλεκτικής κίνησης. Εδώ, άλλωστε, βασίζεται η κριτική του Althusser στις έννοιες του φετιχισμού και της αλλοτρίωσης. Διότι οι έννοιες αυτές προκύπτουν, κατά τον Althusser, από την οντολογία της ανθρωπιστικής φιλοσοφίας, όπως αυτή εγκαινιάστηκε από την αστικο-ιδεολογική Επανάσταση. Η οντολογία του ανθρωπισμού καθιερώνει τον άνθρωπο ως το κατ' εξοχήν Υποκείμενο, ενώ τα αντικείμενα του κόσμου αναφύονται ως ουσιαστικά κατηγορήματα αυτού του υποκειμένου, στα οποία προβάλλεται εξ ορισμού η ουσία του ανθρώπου. Αυτή η ουσιολογική ταυτότητα υποκειμένου και αντικειμένου διασπάται όμως κατά τη διαδικασία της αλλοτρίωσης: το αντικείμενο καθίσταται πλέον εξωτερικό ως προς το υποκείμενο, πραγμοποιείται και, θεωρούμενο ως Αντικείμενο, κυριαρχεί το Υποκείμενο. Σύμφωνα με τον Althusser, ωστόσο, ο Μαρξ της ωριμότητας δεν περιορίστηκε στην αντιστροφή του ιδεαλιστικού εγελιανού σχήματος αλλά, ερχόμενος σε πλήρη ρήξη με τη φιλοσοφία του ανθρωπισμού, εγκαινίασε έναν θεωρητικό αντι-ανθρωπισμό. Έτσι, αντί ενός αφηρημένου ή κερματισμένου ανθρώπινου υποκειμένου (*homo economicus*, *homo juridicus*, *homo politicus* κλπ) εισήγαγε την έννοια των ανθρώπινων ατόμων ως φορέων κοινωνικών σχέσεων. Αυτά τα άτομα αποτελούν πλέον συστατικά, ενεργά στοιχεία αυτών των σχέσεων, όχι όμως καθαυτά, αλλά καθόσον υφίστανται μέσα στις ίδιες αυτές σχέσεις. Αν, λοιπόν, η αλλοτρίωση ή ο φετιχισμός προϋποθέτουν μια οντολογία του υποκειμένου, τότε

πρόκειται σαφώς για ιδεολογικές κατηγορίες, εφόσον «η ύπαρξη της ιδεολογίας και η έγκληση του ατόμου ως υποκειμένου είναι ένα και το αυτό» (Althusser L, 1994, σ.111). Ή, με άλλη διατύπωση, οι έννοιες αυτές καθίστανται άκυρες «γιατί οι αντικειμενικές ιστορικές συνθήκες δεν έχουν ακόμα παράγει το αντικείμενό τους» (Althusser L, ο.π, σ.166).

Αν έτσι έχουν τα πράγματα όμως κάθε κριτικό ενέργημα θα ακυρωνόταν εν τη γενέσει του, η ίδια η δυνατότητα της κριτικής θα καταδικαζόταν σε μια μάταιη αυτο-αναφορικότητα ή, χειρότερα, θα συναινούσε προς τους “αντικειμενικούς” όρους αδυνατότητάς της, δηλαδή προς τους όρους της κυριαρχίας. Κάθε κριτικό εγχείρημα, όμως, προϋποθέτει το μέλημα της ελευθερίας, ως αξιολογικό πάθος. Ο ίδιος ο Althusser επεξηγεί ότι ο Μαρξ πραγματεύεται τους ανθρώπους ως στηρίγματα σχέσεων ή λειτουργιών διότι «η καπιταλιστική σχέση παραγωγής τους υποβιβάζει στη λειτουργία αυτή μέσα στην υποδομή, μέσα στην παραγωγή, δηλαδή μέσα στην εκμετάλλευση» (Althusser L, ο.π, σ.161, έμφαση δική μου). Φαίνεται λοιπόν να καταφάσκει προς μια -αρνητική έστω- δυνατότητα ελευθερίας. Αν η ελευθερία είναι μια μεταφυσική έννοια, διότι παραμένει εμπειρικά αστήρικτη, είναι εν τούτοις ένας αναγκαίος όρος της εμπειρικής γνώσης, διότι, όπως υποστήριξε ο Kant, η εμπειρική γνώση είναι αδύνατη χωρίς ένα μη εμπειρικό πλαίσιο (Φαράκλας Γ, 1999, σσ. 55-6). Αν η ελευθερία τίθεται, όμως, ως μη εμπειρικός όρος αναγκαίος για την έλλογη διερεύνηση της πραγματικότητας, τούτο σημαίνει πως αυτή -δηλαδή η ελευθερία- μας ενδιαφέρει ως δυνατότητα του ανθρώπου. Εξ ου λοιπόν το αξιολογικό πάθος, ως προϋπόθεση του κριτικού εγχειρήματος. Η λέξη πάθος, όμως, υπονοεί ήδη μία κατάσταση έντασης ή μάλλον μια εντατική σχέση. Πρόκειται για την εντατική σχέση μεταξύ αναγκαιότητας και ελευθερίας. Αυτή η εντατική διαφορά διαπιστώνεται και στο έργο του Μαρξ. Ο Bergman (σσ. 37-9) την ερμηνεύει ως μια παραδοξότητα. Από τη μια, φαίνεται ότι ο Μαρξ θεωρεί την ελευθερία ως ένα αμετάκλητο γεγονός ή ως μια άφενκτη κατάσταση. Και κατά τούτο προσδιδάζει προς την υπαρξιστική φιλοσοφία, σύμφωνα με την οποία η ελευθερία ανήκει στη γεγονότητα (facticité) του ανθρώπου. Από την άλλη, φαίνεται να συλλαμβάνει την ελευθερία ως ένα επίπονο επίτευγμα ή ως μια κατάσταση που υπονομεύεται καίρια από τις δομές ιδεολογικής και οικονομικής κυριαρχίας. Η ίδια η έννοια του φετιχισμού υποδηλώνει ότι η ελευθερία εμφανίζεται στα άτομα ως το ακριβώς αντίθετό της, ως μορφή εμφάνισης που -ως τέτοια- είναι απατηλή. Ο Bergman υποστηρίζει ότι το παράδοξο επιλύεται αν θεωρήσουμε ως αναγκαία προϋπόθεση της ελευθερίας τη συνείδηση της εκλογής, τη δυνατότητα, δηλαδή, αξιολόγησης και διερεύνησης εναλλακτικών πραγματικοτήτων. Αν μία τέτοια διαθεσιμότητα έχει αποστερηθεί από την πλειονότητα των ανθρώπων, που διαβιούν υπό τον αστερισμό της αλλοτρίωσης και του φετιχισμού, τότε η μαρξική καταγγελία περί ανελευθερίας είναι θεμιτή (ο.π, σσ. 40-1). Βεβαίως, η παραδοξότητα που ανιχνεύει ο

Bergman αίρεται αν υποθέσουμε -υπό τη σκέψη της υπαρξιστικής φιλοσοφίας- ότι η ελευθερία ανήκει με τρόπο ανέκκλητο στη γεγονότητα μας. Αυτό άλλωστε εννοούσε ο Sartre όταν υποστήριζε ότι είμαστε καταδικασμένοι να είμαστε ελεύθεροι. Τούτο σημαίνει ότι η δυνατότητα της εκλογής και της απόφασης είναι πανταχού παρούσα. Άλλωστε, η κατάσταση της ανελευθερίας εξαρτάται κατά μέγα μέρος από την ελευθερία μας. Διότι τα εμπειρικά δεδομένα που συνιστούν την κατάσταση δεν υπάρχουν παρά σε σχέση με τους σκοπούς που θέτουμε, και αυτοί οι σκοποί τίθενται από την ελευθερία μας. Αν όμως ο άνθρωπος είναι πάντοτε ελεύθερος, τούτο δε μειώνει σε τίποτα την ευθύνη μας, διότι, όπως λέει χαρακτηριστικά ο Wahl, «είμαστε ελεύθεροι τόσο όταν αποφασίζουμε να είμαστε δειλοί όσο κι' όταν αποφασίζουμε να είμαστε θαρραλέον» (Wahl J, 1988, σ. 112).

Σε κάθε περίπτωση, λοιπόν, ο λόγος περί φετιχισμού ή αλλοτρίωσης παραμένει ένας λόγος αξιολογικός ή κανονιστικός. Οι αξιολογικές υποθέσεις του λόγου αυτού δεν μπορεί να προέρχονται από την επιστήμη, εφόσον η επιστήμη, ακόμα και αν ανακαλύπτει δυνατότητες άλλες από τις πραγματικές, δεν τις iεραρχεί κατά κανονιστικό τρόπο. Αυτό, όμως, δε σημαίνει ότι έννοιες, όπως φετιχισμός ή αλλοτρίωση είναι αντι-επιστημονικές. Αντιθέτως, η επιστημονική διερεύνηση των εσώτερων ή μη πραγματοποιημένων δυνατοτήτων του ανθρώπου μπορεί να ενισχύσει το λόγο περί αλλοτρίωσης και να τον θωρακίσει από ηθικολογικές εκτροπές. Πρόκειται για την επιστημονική διερεύνηση του εφικτού των μη πραγματοποιημένων δυνατοτήτων του ανθρώπου μέσα στην ιστορία. Μία τέτοια επιστημονική εργασία μπορεί να οριοθετήσει το ανθρωπολογικό πεδίο των εννοιών του κριτικού λόγου και, ως εκ τούτου, να τις προφυλάξει από την αυθαιρεσία ή την τρομοκρατία του ουτοπισμού (Quinio Y, 1998).

i) Η εμπορευματική παραγωγή και ο φετιχισμός

Σύμφωνα με την κλασική μαρξιστική θεώρηση το πρόβλημα του φετιχισμού του εμπορεύματος ανάγεται εν τέλει στη θεμελιώδη αντιθετική σχέση μεταξύ μορφής και ουσίας. Η πραγματικότητα, σύμφωνα με αυτήν την αντίληψη, γίνεται αντίληπτή πάντα με όρους μορφής. Όταν υπάρχει ένα χάσμα μεταξύ μορφής και ουσίας –οπότε η ουσία εμφανίζεται με μια στρεβλωτική μορφή– η ερμηνεία του κοινωνικού κόσμου επιβαρύνεται, σε μεγαλύτερο ή λιγότερο βαθμό, από ένα είδος ψευδούς συνείδησης, από ένα είδος, δηλαδή, ιδεολογικής φενάκης, η οποία εισδύει στις δομές πρόσληψης και σημασιολόγησης των κοινωνικών σημαινομένων. Εξ ου, λοιπόν, η ανάγκη ενός κριτικού επιστημονικού εγχειρήματος –εν προκειμένω της μαρξιστικής πολιτικής οικονομίας– ικανού να αποδειολογικοποιήσει τις φενακισμένες κοινωνικές σχέσεις, πληρώνοντας το χάσμα μεταξύ μορφής και ουσίας. Το πρόβλημα της ψευδούς συνείδησης αναφύεται, με ιδιαίτερη ισχύ, στην περύπτωση των εμπορευμάτων και της εμπορευματικής παραγωγής. Ο φετιχισμός του εμπορεύματος έγκειται στο γεγονός ότι, στις εμπορευματικές κοινωνίες, οι βασικές κοινωνικο-οικονομικές σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων λαμβάνουν, στη συνείδηση των ανθρώπων, τη φανταστική μορφή των σχέσεων μεταξύ πραγμάτων (Sweezy P, 1970, pp.34-5).

Ο φετιχιστικός χαρακτήρας του εμπορεύματος έλκει την καταγωγή του από τον ιδιαίτερο κοινωνικό χαρακτήρα της εμπορευματοπαραγωγού εργασίας. Η εξατομικευμένη εργασία, που παράγει συγκεκριμένες αξίες χρήστης, δεν επικυρώνεται ως οργανικό τμήμα της κοινωνικής εργασίας παρά μόνο στη σφαίρα της ανταλλαγής ισοδυνάμων, στη σφαίρα, δηλαδή, της εμπορευματικής κυκλοφορίας. Ετσι, ο κοινωνικός χαρακτήρας της ιδιαίτερης εργασίας δεν εμφαίνεται παρά μόνο όταν το προϊόν αυτής της εργασίας περιβληθεί την εμπορευματική μορφή. Κατ' αυτόν τον τρόπο οι ατομικοί παραγωγοί προσλαμβάνουν τις κοινωνικές σχέσεις μεταξύ των ιδιαίτερων εργασιών τους όπως αυτές είναι, δηλαδή όχι ως άμεσες κοινωνικές σχέσεις αλλά, μάλλον, ως υλικές σχέσεις μεταξύ ατόμων και ως κοινωνικές σχέσεις μεταξύ πραγμάτων (Sweezy P, 1970, p.35). Ετσι, το οικονομικό φετίχ, σε αντίθεση με το θρησκευτικό φετίχ, κατέχει όντως τη δύναμη με την οποία εμφανίζεται να είναι προκισμένο. Η εργασιακή διαδικασία, στις καπιταλιστικές εμπορευματικές κοινωνίες, παράγει όντως εμπορεύματα. Ετσι, το προϊόν της εργασίας εμφανίζεται κατ' ανάγκην ως ανταλλακτική αξία. Αλλά η ανταλλακτική αξία εμφανίζεται να υπέρκειται της υλικής βάσης της εργασίας και να απορρέει κατ' ευθείαν από την ουσία του εμπορεύματος. Η αυτονόμηση της μορφής εμφάνισης της αξίας συνιστά ακριβώς τη διαδικασία φετιχοποίησης του εμπορεύματος, κατά την οποία οι κοινωνικές μορφές –εν προκειμένω η ανταλλακτική αξία ως μορφή εμφάνισης της αξίας– αποκρύπτουν το υλικό

τους περιεχόμενο –δηλαδή, την εργασιακή διαδικασία ως τον θεμελιώδη αξιοδοτικό μηχανισμό (Cohen G.A, 1984, pp. 116-7).

Το πρόβλημα του φετιχισμού εκπορεύεται, σύμφωνα με τον Cohen, από αυτή καθ' εαυτή την κοινωνική μορφή που λαμβάνει η εργασία στις εμπορευματικές κοινωνίες, δηλαδή, από τον ειδικό τρόπο με τον οποίο εγκαθιδρύεται ο κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας, και όχι από την ύπαρξη κοινωνικής μορφής εν γένει. Στις μορφές μη-εμπορευματικής κοινωνικής παραγωγής, όπως π.χ στις πατριαρχικές ή φεουδαλικές κοινωνίες, οι ιδιωτικές εργασίες ολοποιούνται ab initio μέσω εθιμικών, οικογενειακών ή θεσμικών σχέσεων, έτσι ώστε οι κοινωνικές-παραγωγικές σχέσεις μεταξύ των ατόμων να εμφανίζονται ως οι αμοιβαίες προσωπικές τους σχέσεις. Το προϊόν της εργασίας είναι κατά κάποιον τρόπο γονιμοποιημένο από τις κοινωνικές σχέσεις, πριν καν κυκλοφορήσει, χάρις σε ένα πλέγμα υποχρεώσεων, αξιώσεων ή συμφωνιών μεταξύ των ανθρώπων. Αντιθέτως στις εμπορευματικές κοινωνίες, ο κοινωνικός χαρακτήρας της παραγωγικής διαδικασίας εκδηλώνεται μόνο στο ενέργημα της ανταλλαγής, ενώ κανένας κοινωνικός δεσμός δε συνέχει τους παραγωγούς κατά τη διαδικασία αυτής της παραγωγής. Στις αγοραίες κοινωνίες, η ολοποίηση των κερματισμένων ιδιωτικών εργασιών κατατείνει έτσι στον αναδιπλασιασμό του κοινωνικού κόσμου: ένας ψευδαισθησιογόνος κόσμος αναδύεται για να αναπληρώσει την κερματισμένη συνοχή των επί μέρους στοιχείων του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας. Έτσι, η κοινωνική μορφή, στις κοινωνίες της αγοράς, αποξενώνεται από το παραγωγικό της περιεχόμενο: οι κοινωνικές σχέσεις μεταξύ των πραγμάτων κυριαρχούν επί των υλικών σχέσεων μεταξύ των ανθρώπων, οι οποίες στερούνται άμεσων κοινωνικών σχέσεων. Οι άνθρωποι, έτσι, αδυνατούν να αναγνωρίσουν τον εαυτό τους ως την πρωταρχική δύναμη παραγωγής αξίας –μέσω της οποίας μόνο αλληλοσχετίζονται– μεταθέτοντας την, ως μια αλλότρια δύναμη, στα εμπορεύματα. Νομίζουν, έτσι, ότι εργάζονται επειδή τα προϊόντα της εργασίας τους έχουν αξία, ενώ αυτά δεν έχουν αξία παρά μόνον ως προϊόντα της ανθρώπινης εργασίας (Cohen G.A, 1984, pp. 118-22).

Σύμφωνα με το πνεύμα μιας τέτοιας θεώρησης –η οποία εκκινεί από το ζεύγμα ουσία/μορφή– η κατανόηση του φαινομένου του φετιχισμού κείται στην ανάλυση του εμπορεύματος ως ενότητας αξίας χρήστης και αξίας. Η αξία χρήστης –υποτίθεται– είναι μια εγγενής ιδιότητα της υλικής ύπαρξης των πραγμάτων, ενώ η αξία ή η ανταλλακτική αξία δεν είναι παρά μια αμιγώς κοινωνική ιδιότητα. Η πρόβαση, όμως, της ανταλλαγής ισοδυνάμων –κατά την οποία εμφαίνεται η αξία– προϋποθέτει την έκφραση της ανταλλακτικής αξίας του εμπορεύματος στην ενσώματη μορφή, δηλαδή την αξία χρήστης, ενός όλου εμπορεύματος. Έτσι, ενώ το εμπόρευμα είναι ενότητα αξίας χρήστης και αξίας δεν εκδηλώνεται ως τέτοια παρά μόνο όταν η αξία του λάβει μία ανεξάρτητη μορφή, τη μορφή της ανταλλακτικής αξίας. Η αξία είναι μεν μια κοινωνική σχέση, αλλά η

συγκεκριμένη, απομονωμένη εργασία των ατόμων περιβάλλεται το κύρος της κοινωνικής εργασίας (δηλαδή της εργασίας που παράγει ανταλλάξιμα προϊόντα) μόνον εφόσον πήζει ως αφηρημένη, καθολική εργασία στη μορφή του εμπορεύματος, εφόσον, δηλαδή, μεταβάλλεται στο ακριβώς αντίθετό της. Κατ' αυτόν τον τρόπο τα άτομα δεν αλληλοσχετίζονται ως μέλη μιας κοινωνικής διαδικασίας παραγωγής αλλά ως *ιδιοκτήτες* πραγμάτων, δηλαδή ως “κοινωνικοί αντιπρόσωποι” αυτών των πραγμάτων. Αυτή η “προσωποποίηση” δηλώνει ακριβώς την υπαγωγή των σχέσεων παραγωγής μεταξύ των ανθρώπων στην κοινωνική μορφή των πραγμάτων που τους ανήκουν (εδώ, σημειωτέον, η *ιδιοκτησία* θεωρείται ήδη ως μια κοινωνική κατηγορία που τίθεται ως προϋπόθεση και αποτέλεσμα του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας) και προσωποποιούνται από αυτούς. Οι οικονομικοί δρώντες, όμως, δεν έχουν –και δη, δε θα μπορούσαν να έχουν– επίγνωση, αυτής της διαδικασίας, κατά την οποία στην πράξη της ανταλλαγής εξισουνται, στην πραγματικότητα, οι κοινωνικές εργασίες και όχι απλώς οι αξίες των διαφόρων προϊόντων. Η αξία, κατ' αυτόν τον τρόπο, μεταβάλλει κάθε ανθρώπινο προϊόν σε κοινωνικό *ιερογλυφικό*, και ο φετιχισμός του εμπορεύματος δεν εκφράζει παρά αυτήν την αναστροφή της καπιταλιστικής κοινωνικής τάξης, κατά την οποία τα πράγματα ελέγχουν τους ανθρώπους (Hunt E.K, 1982, pp. 13-4, Rubin I.I, 1972, p.21).

ii) Το χρήμα ως το κατ' εξοχήν φετίχ

Το χρήμα, ως ανταλλακτική αξία αποκομμένη από αξία χρήσης, τελειοποιεί την αλλοτριωτική μεσολάβηση των παραγωγών. Το γεγονός ότι η ανταλλακτική αξία του εμπορεύματος λαμβάνει μια ανεξάρτητη μορφή στο χρήμα, αντανακλά ακριβώς την απουσία δεσμών μεταξύ των ιδιωτικών παραγωγών. Γι' αυτό ακριβώς η κοινωνικοποίηση της παραγωγής προϋποθέτει κατ' ανάγκην τη μετατροπή των συγκεκριμένων εργασιών στο ακριβώς αντίθετό τους, σε ίση γενική εργασία και, κατ' επέκταση, σε κοινωνική εργασία. Η κοινωνικότητα των ανθρώπων μπορεί, έτσι, να εμφανιστεί μόνο με αυτήν τη μορφή, την χρηματική αξία του προϊόντος της εργασίας, που δεν αντιπροσωπεύει παρά την ποσότητα της εργασίας που είναι ενσωματωμένη σε αυτό. Η κοινωνική κυριάρχηση του χρήματος, ως του καθολικού μέσου ανταλλαγής, προϋποθέτει, ασφαλώς, την επέκταση των αστικών εμπορευματικών σχέσεων. Η ανάγκη του χρήματος, ως κοινωνικού μεσολαβητή, συναρτάται, έτσι, αντιστρόφως από τη δύναμη των άμεσων κοινωνικών δεσμών, που δύνανται να υποκαταστήσουν –όπως συνέβαινε στις προεμπορευματικές κοινωνίες– τον αλλοτριωτικό ρόλο του χρήματος. Η αστική επανάσταση κατήργησε μεν τους δεσμούς άμεσης κοινωνικής εξάρτησης ή τις σχέσεις προσωπικής ανελευθερίας, αλλά εγκαθίδρυσε, αντ' αυτών, ένα σύστημα αμοιβαίας εξάρτησης –μέσω των πραγμάτων– που υποβαστάζει τη σφαίρα της εμπορευματικής κυκλοφορίας (Cohen G.A, 1984, pp. 124-5).

Η κλασική πολιτική οικονομία δεν επιχείρησε παρά την εξιδανίκευση αυτών των σχέσεων ανελευθερίας που χαρακτηρίζουν θεμελιωδώς την καπιταλιστική εμπορευματική κοινωνία. Το πρόβλημα του φετιχισμού προκύπτει, στην μαρξική θεωρία, ακριβώς από την κριτική ανάλυση των κατηγοριών της πολιτικής οικονομίας. Η ανθρωπολογική προϋπόθεση της πολιτικής οικονομίας εδράζεται στη θεώρηση της εργασίας –και, δια της εργασίας, της ατομικής ιδιοκτησίας– ως μέσο αυτονόμησης του ανθρώπου από μια κατάσταση φυσικής αλλοτρίωσης, ως μέσο, δηλαδή, προσοικείωσης των φυσικών όρων παραγωγής του ανθρώπου «σαν όρους που ανήκουν σ' αυτόν...και έχουν προϋποτεθεί ταυτόχρονα με την ίδια του την ύπαρξη». Κατά τούτο, η κατοχή και απόλαυση των προϊόντων της ατομικής εργασίας ανάγεται, όχι απλώς σε φυσικό Δικαίωμα του Ανθρώπου, αλλά σε τέλος –με την έννοια του υπέρτατου σκοπού– της ανθρώπινης ύπαρξης. Ο Μαρξ, όμως, ανιχνεύει εδώ μια θεμελιώδη αντίφαση μεταξύ των κατηγοριών της πολιτικής οικονομίας. Ο άνθρωπος της πολιτικής οικονομίας μορφώνει τις σχέσεις του με τον άλλο μέσω των πραγμάτων που κατέχει. Ειδικότερα, το αντικείμενο της ιδιοκτησίας διίσταται πλέον από το αντικείμενο της ανάγκης, και δη η προσοικείωση του αντικειμένου της ανάγκης προϋποθέτει την εκποίηση του αντικειμένου της ατομικής ιδιοκτησίας. Τούτο σημαίνει ότι –εφόσον το αντικείμενο των αναγκών εκχωρείται μόνο μέσω του *quid pro quo*– όταν οι ιδιοκτήτες ανταλλάσσουν τα αντικείμενα που κατέχουν, μεταβιβάζουν

αμοιβαία την ιδιοκτησία που απέκτησαν ως παραγωγοί αυτών των αγαθών. Έτσι, όμως, ο “αυτόνομος άνθρωπος”, έχοντας ήδη ταυτιστεί με την εξωτερική φύση της ατομικής ιδιοκτησίας, βρίσκεται πλέον σε τεταμένη αντίφαση προς τον κοινωνικό του εαυτό. Η πολιτική οικονομία προσπάθησε να επιλύσει αυτήν την αντίφαση στηριζόμενη στη λειτουργία του χρήματος, ως καθολικής ιδιοκτησίας και, ως εκ τούτου, ως καθολικής και οικουμενικής μορφή του έχειν. Έτσι, όμως, ο ιδιοκτήτης, ως φορέας συγκεκριμένων αναγκών, αποξενώνεται από το ιδιαίτερο περιεχόμενο της ατομικής του ιδιοκτησίας, το οποίο αποκτά πλέον μια αφηρημένη διάσταση (**Θεοτοκάς Ν** και **Σταθάκης Γ**, 1996, σσ. 35-8). Πρόκειται κατ’ ουσίαν για την «άρση της ιδιοκτησίας στο πλαίσιο της ατομικής ιδιοκτησίας»: η ατομική ιδιοκτησία μεταμορφώνεται σε ανταλλακτική αξία, δηλαδή σε αντικείμενο αλλότριας ανάγκης, αίροντας έτσι τον εαυτό της. Παίρνει, έτσι, τη μορφή του αντικειμένου της “γενικά οριζόμενης” ανάγκης ή τη μορφή του χρήματος. Η υποταγή στους πειθαναγκασμούς του εμπορευματικού κώδικα επιτάσσει λοιπόν την αμοιβαία αλλοτρίωση της ατομικής ιδιοκτησίας. Το ενέργημα της αλλοτρίωσης, με τη σειρά του, δεν είναι παρά έκφραση ενός ανυπέρβλητου καταναγκασμού: «καταμερισμός της εργασίας και ατομική ιδιοκτησία είναι εκφράσεις ταυτόσημες: στην πρώτη εκφράζεται σχετικά με τη δραστηριότητα εκείνο που στη δεύτερη εκφράζεται σχετικά με το προϊόν της δραστηριότητας αυτής» (Μαρξ Κ, 1989-90, τ.Π, σσ. 179-80). Το προϊόν της εργασίας είναι εξ αρχής προορισμένο να θεραπεύσει αλλότριες ανάγκες, να αναλάβει τη μορφή της αξίας χρήστης για άλλους, της κοινωνικής αξίας χρήστης. Έτσι, το ενέργημα της εργασίας –η αυτενεργητική ουσία του ανθρώπου της πολιτικής οικονομίας– είναι από τη φύση του προορισμένο να αυτοαλλοτριωθεί στην καθολική προύπαρξη της κοινωνίας των ιδιωτών. «Το άτομο», λέει ο Μαρξ, «κουβαλά την κοινωνική εξουσία στην τοέπη του».

Το χρήμα, λέει ο Μαρξ, είναι η ουσία της ατομικής ιδιοκτησίας, εφόσον αυτή έχει απωλέσει τον ίδιο τον εαυτό της, έχει αυτοαλλοτριωθεί, καθώς είναι η αλλοτριωμένη μεσολάβηση της ανθρώπινης παραγωγής, η αλλοτριωμένη δραστηριότητα του ανθρώπινου είδους. Έτσι, η ίδια η σχέση των πραγμάτων, η ανθρώπινη πράξη που αναφέρεται σ’ αυτά, γίνεται μια πράξη ενός όντος –του χρήματος– έξω από τον άνθρωπο και υπεράνω του ανθρώπου. Το χρήμα γίνεται, έτσι, ένας πραγματικός θεός, διότι ο μεσολαβητής είναι η πραγματική εξουσία με τα πράγματα με τα οποία με συνδέει. Πρόκειται για μια αναγκαία αντιστροφή της καταγωγικής αναφοράς: τα αντικείμενα έχουν τώρα αξία μόνο εφόσον αντιπροσωπεύουν τον μεσολαβητή, ενώ αρχικά φαινόταν ότι ο μεσολαβητής έχει αξία μόνον εφόσον εκείνος αντιπροσωπεύει τα αντικείμενα (Μαρξ Κ, 1844, στο ό.π, σσ. 59-60).

Το χρήμα είναι έτσι η ουσία της ανεστραμμένης και στρεβλωτικής φύσης του καπιταλισμού, η τελειότερη έκφραση της αποξένωσης του ανθρώπου από το ειδολογικό του είναι. Αυτή η θεώρηση του χρήματος στηρίζεται, και πάλι, στο ζεύγμα ύπαρξη/ουσία.

Ενώ η ουσία του ατόμου είναι η ενότητα του μερικού και του γενικού, η ύπαρξή του χαρακτηρίζεται από την πλήρη αποξένωση της μερικότητας από την καθολικότητα, ενώ η καθολικότητα καταλήγει να υπάρχει πλεόν ως μια άδεια και αδιαφοροποίητη αφαίρεση. Στον καπιταλισμό, το χρήμα είναι η πραγματική φυσική ενότητα του καθολικού και του μερικού. Η πραγματική ουσία της ανθρωπότητας έχει, έτσι, υλική ύπαρξη στον καπιταλισμό, αλλά αυτή υπάρχει ενσωματωμένη στην υλική μορφή μιας αλλοτριας φυσικής οντότητας, του χρήματος. «Ως αποτέλεσμα της αλλοτρίωσης –ως αξίες χρήστων εμπορευμάτων, όλα τα εμπορεύματα μετατρέπονται σε χρήμα... και μόνον εξαιτίας αυτού του μετασχηματισμού το χρήμα μεταβάλλεται σε άμεση αντικειμενοποίηση του καθολικού χρόνου εργασίας, δηλαδή σε προϊόν της καθολικής αλλοτρίωσης... Ενώ έτσι τα εμπορεύματα αποκτούν μια διττή μορφή έτσι ώστε να αντιτροσωπεύουν ανταλλακτική αξία το ένα για το άλλο, το εμπόρευμα, που έχει τεθεί κατά μέρος ως καθολικό ισοδύναμο, αποκτά μία διττή αξία χρήστης. Εκτός από την ιδιαίτερη αξία χρήστης που έχει ως ατομικό εμπόρευμα, αποκτά μια καθολική αξία χρήστης» (Marx K, 1970, p.47, στο Hunt E.K, 1982, p.16). Η φύση του χρήματος εκδηλώνεται σε δύο θεμελιώδεις, αλλά αντιφατικές, λειτουργίες του. Ως σύμβολο, το χρήμα δεν είναι παρά μια κοινωνική σύμβαση, στο βαθμό που οι άνθρωποι είναι σε θέση να ερμηνεύσουν ή να ελέγχουν το “αντικείμενο” της συμβολοποίησης. Άλλα στο πεδίο της πρακτικής κοινωνικής δραστηριότητας το χρήμα δεν είναι παρά η ενσώματη μορφή της αξίας και, ως τέτοια, η υλική ενσωμάτωση των ειδολογικών χαρακτηριστικών του ανθρώπου. Από την άλλη, η καθολική ανάπτυξη της εμπορευματικής παραγωγής έγινε δυνατή μόνο χάρις στην πλήρη ανάπτυξη του χρήματος. Και είναι ακριβώς αυτή η έσχατη χρηματική μορφή του κόσμου των εμπορευμάτων που συσκοτίζει αντί να διαυγάζει τις λανθάνουσες κοινωνικές σχέσεις (Hunt E.K, 1982, pp. 15-7).

iii) Η καπιταλιστική παραγωγή και ο φετιχισμός του κεφαλαίου

Ο φετιχισμός του κεφαλαίου προϋποθέτει τόσο την ύπαρξη ενός κεφαλαιοκρατικού συστήματος παραγωγής αξίας και υπεραξίας όσο και την κατίσχυση της αγοράς, την εμφάνιση, δηλαδή, του προϊόντος της εργασίας, ως ενότητας αξίας χρήσης και ανταλλακτικής αξίας. Κατ' ουσίαν, όμως, οι όροι αξία και υπεραξία αναφέρονται αποκλειστικά στην κοινωνία της καπιταλιστικής εμπορευματικής παραγωγής.

Το κεφάλαιο είναι παραγωγικό με διττό τρόπο. Κατά πρώτο λόγο, εφόσον αποδίδει μια χρηματική απόδοση: το αρχικό κεφάλαιο επανακύπτει αυξημένο κατά την υπεραξία. Άλλα αυτή η υπεραξία δεν αντανακλά παρά την παραγωγή ενός φυσικού υπερπροϊόντος. Διότι η ανταλλακτική αξία επεκτείνεται μόνο γιατί η παραγωγική διαδικασία δημιουργεί περισσότερη αξία χρήσης από αυτήν που καταναλώνει. Κατά δεύτερο λόγο, το κεφάλαιο χαρακτηρίζεται από μια φυσική παραγωγικότητα. Γιατί είναι ενσωματωμένο τόσο στην εργατική δύναμη (ως μεταβλητό κεφάλαιο) όσο και στα μέσα παραγωγής (ως σταθερό κεφάλαιο), και είναι η διάδραση αυτών των δύο η οποία παράγει το φυσικό προϊόν. Ωστόσο, η παραγωγική δυνατότητα του κεφαλαίου, και με τις δύο έννοιες, εμφανίζεται ως εγγενής ιδιότητα του κεφαλαίου. Ο Cohen διακρίνει δύο φάσεις στη διαδικασία φετιχοποίησης του κεφαλαίου. Κατά πρώτο λόγο, η παραγωγικότητα αποκόπτεται από τη βάση της υλικής παραγωγής και αποδίδεται στην ανταλλακτική αξία καθ' εαυτή. Υστερα, η παραγωγικότητα αναπέμπεται στην εργατική δύναμη και στα μέσα παραγωγής ως υλικές ενσωματώσεις του κεφαλαίου. Αυτά εμφανίζονται έτσι παραγωγικά μόνο χάρη στην ενσάρκωσή τους ως κεφάλαιο, ενώ, στην πραγματικότητα, το κεφάλαιο είναι παραγωγικό μόνο χάρη στην ενσωμάτωσή τους σε αυτά. Το κεφάλαιο είναι μεν παραγωγικό αλλά η παραγωγικότητά του δεν είναι αυτόνομη. Η αυτονόμηση της ιδιότητας της παραγωγικότητας του κεφαλαίου –ως μορφή εμφάνισης στις πρακτικές συνειδήσεις των ανθρώπων– συνιστά το φετιχισμό του κεφαλαίου. Ο φετιχισμός του κεφαλαίου λαμβάνει την τελειότερη μορφή του στην περίπτωση του τοκοφόρου κεφαλαίου, του χρήματος που γεννά χρήμα, το οποίο έτσι εμφανίζεται να αυτοεπεκτείνεται δι' εαυτό, χωρίς τη μεσολάβηση της παραγωγής. Στην περίπτωση του τοκοφόρου κεφαλαίου, η υπεραξία λαμβάνει, στη μορφή του τόκου, μια ανεξάρτητη μορφή, συσκοτίζοντας στο έπακρο τη σχέση κεφαλαίου-εργασίας. Στην πραγματικότητα, όμως, ο τόκος, όπως το κέρδος, δεν είναι παρά ένα μέρος της υπεραξίας (Cohen G.A, 1984, pp. 117-9).

Έχουμε ήδη καταδείξει την εγγενή σχέση μεταξύ της ατομικής ιδιοκτησίας και της αλλοτριωμένης εργασίας. Η ατομική ιδιοκτησία είναι, τρόπον τινά, προϋπόθεση και αποτέλεσμα της αλλοτριωμένης εργασίας. Στην καπιταλιστική κοινωνία, η ιδιοκτησία, ως οικονομική κατηγορία, εκφράζει τους οικονομικούς όρους υπό τους οποίους η κοινωνική εργασία αναλώνεται στην παραγωγή και αναπαραγωγή του κεφαλαίου, δηλαδή εκφράζει

τη σχέση κεφαλαίου-εργασίας, καθώς «η σχέση του εργάτη προς την εργασία δημιουργεί τη σχέση του κεφαλαιοκράτη... προς την εργασία αυτή». Ο Μαρξ προσπαθώντας, έτσι, να απαντήσει στο ερώτημα της καταγωγικής θεμελίωσης της αλλοτριώσης μετατρέπει το ερώτημα της καταγωγής της ατομικής ιδιοκτησίας σε ερώτημα σχετικά με τη σχέση της αλλοτριωμένης εργασίας με την πορεία ανάπτυξης της ανθρωπότητας, διότι, όπως λέει, «μιλώντας κανείς για την εργασία αναφέρεται άμεσα στον ίδιο τον άνθρωπο». Σε αυτό το πλαίσιο θεώρησης μεταβάλλεται ήδη η φυσιογνωμία των δρώντων προσώπων: «Ο πρώην κάτοχος χρήματος προπορεύεται ως κεφαλαιοκράτης και ο κάτοχος της εργατικής δύναμης τον ακολουθεί ως εργάτης του. Ο πρώτος πολυάσχολος –μ' ένα πολυσήμαντο μειδίαμα, ο δεύτερος μαζεμένος, διστακτικός, σαν τον άνθρωπο που φέρνει να πουλήσει το ίδιο το πετσί του στην αγορά, ξέροντας ότι το μόνο που μένει ν' ακολουθήσει είναι η εκδορά» (Μαρξ Κ, 1978, σ. 189). Εφόσον συντελεστεί η αγοραπωλησία του, το “εμπόρευμα” ικανότητα προς εργασία δεν είναι πλέον ιδιοκτησία κανενός, γιατί ουδείς προτίθεται να το χρησιμοποιήσει ξανά ως εμπόρευμα. Ενσωματωμένο στο παραγωγικό κεφάλαιο –ως μεταβλητό κεφάλαιο– έχει γίνει πλέον υλικό αντικείμενο χρήσης εκείνου που την αγόρασε. Ο κεφαλαιοκράτης ιδιοποιείται πλέον την αξία χρήσης του, δηλαδή τη δυνατότητα παραγωγής υπεραξίας. Το ιδιότυπο, όμως, αυτού του εμπορεύματος είναι ότι ο ιδιοκτήτης του, ο εργάτης, δεν μπορεί να αποσπάσει το σώμα του, τη ζώσα ύπαρξή του από το πωληθέν εμπόρευμα, γιατί μόνον έτσι μπορεί αυτό να αποτελέσει, ως ζωντανή εργασία, παραγωγικό συντελεστή του κεφαλαίου. Ο όρος “εκδορά” που χρησιμοποιεί ο Μαρξ δεν είναι παρά μια μετωνυμία της έννοιας της αλλοτριώσης του εργάτη (Θεοτοκάς Ν και Σταθάκης Γ, 1996, σσ. 54-8).

Η παραγωγή της υπεραξίας συντελείται έξω από τη σφαίρα της κυκλοφορίας και εκπορεύεται ουσιωδώς από τη σχέση κεφαλαίου-εργασίας ως σχέση κοινωνικής εξουσίας. Ο καπιταλιστής εμφανίζεται έτσι ως αναγκαίος όρος για την παραγωγή υπερπροϊόντος, διότι «δεν αφαιρεί ή ληστεύει μόνον, αλλά επιβάλλει την παραγωγή υπεραξίας, άρα βοηθά πρώτα να δημιουργηθεί το προς αφαίρεσην» (Μαρξ Κ, 1993, σσ. 12-3) Στη σφαίρα της κυκλοφορίας, εφόσον ανταλλάσσονται ισοδύναμα, ο καπιταλιστής θα κερδίσει δίκαια – δηλαδή δίκαια κατά το αστικό Δίκαιο– την υπεραξία, αφού θα έχει ήδη αποδώσει στον εργάτη το ισοδύναμο της αξίας της εργασιακής του δύναμης. Έτσι, η αστική δικαιοσύνη, δια της ισότητας των ελεύθερων νομικών υποκειμένων, επικυρώνει την ελευθερία του εργάτη να διαθέτει ελευθέρως και στην πραγματική της αξία την ιδιοκτησία του, αν και σε κάθε όλη περίπτωση αυτός θα πέθαινε από αστία: «Η σφαίρα της κυκλοφορίας ή της ανταλλαγής ισοδυνάμων –στο πλαίσιο της οποίας κινείται η αγορά και η πώληση της εργατικής δύναμης– ήταν στην πραγματικότητα η αληθινή Εδέμ των δικαιωμάτων του ανθρώπου. Εδώ κυριαρχούν μόνο η ελευθερία, η ισότητα, η ιδιοκτησία και ο Μπένθαμ...» (Μαρξ Κ, 1978, 188-9).

Ο φετιχισμός του κεφαλαίου εδράζεται, κατά κύριο λόγο, στο γεγονός ότι το κεφάλαιο, ως προϊόν της αλλοτριωμένης εργασίας, αντικρίζει τους δημιουργούς του ως εξωτερική δύναμη, ως εξωτερικότητα. Μπορούμε, όμως, να επισημάνουμε ορισμένα επί μέρους στοιχεία αυτού του φετιχισμού. Ο αρχόμενος φετιχισμός του κεφαλαίου, που οφείλεται στην κυριαρχία της μορφής του επί της παραγωγικής διαδικασίας, ενισχύεται ολοένα περισσότερο όσο η εργασιακή δύναμη καθ' εαυτή μεταλλάσσεται τόσο ώστε να καθίσταται τελείως ανήμπορη εκτός των πλαισίων της καπιταλιστικής σχέσης. Κατά τον ίδιο τρόπο, η πλεονάζουσα παραγωγική δύναμη που προκύπτει από το συνδυασμό πολλών εργατών εμφανίζεται ως ενδογενής ιδιότητα του κεφαλαίου. Πρόκειται για την παραγωγική αξιοποίηση του “συλλογικού εργάτη”, η οποία, αφενός μεν, δεν κοστίζει τίποτα στο κεφάλαιο, αφετέρου δε, δεν αναπτύσσεται παρά μόνο όταν η ατομική εργατική δύναμη εκχωρηθεί ως αναλώσιμο αντικείμενο χρήσης στο κεφάλαιο. Περαιτέρω, η εργασία εμφανίζεται να παράγει μόνον το τμήμα εκείνο της αξίας που αντιστοιχεί στους μισθούς. Αντιστοίχως, ο εργάτης φαίνεται ότι αμείβεται για όλη την εργασία του και όχι απλώς για το τμήμα εκείνο της αξίας που είναι αναγκαίο για την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης. Κατ' επέκταση, παρουσιάζεται ότι το “απλήρωτο” τμήμα της εργασίας προέρχεται όχι από την εργασία αλλά από το κεφάλαιο, και δη όχι από το μεταβλητό τμήμα του κεφαλαίου αλλά από το κεφάλαιο εν όλω. Έπειτα, μολονότι η συνολική –στο μέγεθος της συνόλου οικονομίας– παραγόμενη υπεραξία εξαρτάται αποκλειστικά από τις επενδύσεις σε μεταβλητό κεφάλαιο, για την ατομική επιχείρηση το ποσοστό ιδιοποίησης της υπεραξίας είναι συνάρτηση του συνολικού επενδυμένου κεφαλαίου. Έτσι, λόγω της τάσης εξίσωσης του ποσοστού κέρδους μεταξύ των διαφόρων κλάδων της οικονομίας, οι κλάδοι έντασης εργασίας ιδιοποιούνται το ίδιο ποσοστό κέρδους, όπως και οι υπόλοιπες βιομηχανίες, αλλά παράγουν υψηλότερο ποσοστό κέρδους. Επειδή, όμως, αυτή η διαφορά μεταξύ του τόπου παραγωγής και του τόπου ιδιοποίησης της υπεραξίας δεν είναι ευδιάκριτη, στο πεδίο της πρακτικής δραστηριότητας, φαίνεται ότι αυτό που καθορίζει το ποσοστό ιδιοποίησης του κέρδους, δηλαδή το συνολικό κεφάλαιο, είναι επίσης η πρωτογενής πηγή του κέρδους, έτσι ώστε το κεφάλαιο ως τέτοιο, και όχι ως επενδυμένο σε μεταβλητό κεφάλαιο, να εμφανίζεται παραγωγικό. Το ίδιο περίπου ισχύει και στην περίπτωση του εμπορικού κεφαλαίου. Επειδή, χάρις στον ανταγωνισμό, το εμπορικό κεφάλαιο αμείβεται με τους ίδιους όρους όπως και το βιομηχανικό κεφάλαιο, ενισχύεται η εντύπωση ότι είναι το κεφάλαιο καθ' εαυτό που είναι παραγωγικό, ενώ στην περίπτωση του βιομηχανικού κεφαλαίου η παραγωγική διαδικασία εμφανίζεται απλώς ως ένα πεδίο άσκησης εξουσίας του κεφαλαίου επί της εργασίας. Επίσης, η εμπειρική απόκλιση μεταξύ τιμών και αξιών, η οποία συσκοτίζει την εσώτερη σχέση τους, δεν είναι παρά μια εκδήλωση της εμπειρικής απόκλισης μεταξύ των “πολλών ανταγωνιστικών κεφαλαίων” και της καθολικής και ουσιώδους φύσης του κεφαλαίου ως τέτοιου. Η ουσιώδης φύση του

κεφαλαίου μπορεί να συλληφθεί μόνο αν γίνει κατανοητή η ενδότερη σχέση μεταξύ τιμών και αξιών. Από την άλλη, είναι ακριβώς η χρηματική τιμή των εμπορευμάτων η οποία συσκοτίζει τόσο την αξιακή σχέση όσο και τη σειρά των αναγκαίων μεταμορφώσεων που υφίσταται η αξία προκειμένου να λάβει τη μορφή της τιμής. Ο Μαρξ επέλυσε αυτό το πρόβλημα, στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου*, υποθέτοντας μια ευθεία αναλογική σχέση μεταξύ τιμών και αξιών. Αυτή η υπόθεση, όμως, δεν ήταν παρά ένα παιδαγωγικό εργαλείο που στόχευε στη διερεύνηση της φύσης του κεφαλαίου, θέτοντας κατά μέρος την εμπειρική συσκότιση που προκαλούνταν από την απόκλιση τιμών και αξιών. Και τούτο γιατί η υπόθεση της αναλογικής ή ταυτοτικής σχέσης τιμών και αξιών σήμαινε είτε ότι οι οργανικές συνθέσεις του κεφαλαίου (οι λόγοι του σταθερού προς το μεταβλητό κεφάλαιο) μεταξύ των διαφόρων κλάδων παραγωγής είναι ίσες, είτε ότι μεταξύ αυτών των κλάδων επικρατούν διαφορετικά ποσοστά κέρδους. Άλλα η πραγματική τάση στον καπιταλισμό είναι προς την ανισότητα των οργανικών συνθέσεων και την εξίσωση του ποσοστού κέρδους μεταξύ των διαφόρων κλάδων παραγωγής. Η επικράτηση, ωστόσο, ενός μέσου ποσοστού κέρδους συσκοτίζει το φαινόμενο της παραγωγής και ιδιοποίησης υπεραξίας. Συνεπώς, η αναλυτική υπόθεση της ταυτότητας αξιών και τιμών τίθεται με σκοπό την αποκάλυψη της ουσίας των μετασχηματισμών που διέρχεται το καπιταλιστικό εμπόρευμα: το ιστορικό αφετηριακό σημείο πρέπει να είναι και το λογικό αφετηριακό σημείο. Υπάρχουν δύο τρόποι με τους οποίους η αξία σχετίζεται με την τιμή στη μαρξική θεωρία. Κατά πρώτο λόγο, η τιμή δεν είναι παρά μια μορφή εμφάνισης της αξίας-ουσίας, και δη μια μορφή, η οποία προϋποθέτει αυτήν την ουσία πριν διέλθει μια σειρά μεταμορφώσεων και πραγματοποιηθεί ως τέτοια. Κατά δεύτερο λόγο, οι πραγματικές, αγοραίες τιμές ρυθμίζονται εν τέλει από τις “μέσες τιμές” και ως εκ τούτου από τις αξίες. Επειδή, όμως, ο ανταγωνισμός μεταξύ των ιδιαίτερων κεφαλαίων κάνει ώστε οι μέσες τιμές να αποκλίνουν συστηματικά από τις αξίες, και επειδή είναι ο ίδιος ανταγωνισμός ο οποίος καθιστά τις μέσες τιμές ρυθμιστικούς παράγοντες των αγοραίων τιμών, η υπόθεση του Μαρξ περί ταυτότητας τιμών και αξιών μπορεί να εννοηθεί ως μια μεθοδολογική αναγκαιότητα ώστε να αποκαλυφθεί η ουσία του κεφαλαίου πίσω από την επιφάνεια των “πολλών ανταγωνιστικών κεφαλαίων”. Η εξήγηση εδράζεται και πάλι στη διττή θεώρηση του εμπορεύματος ως ενότητας αξίας και αξίας χρήσης που θέτει το εμπόρευμα ως ένα κοινωνικό αντικείμενο. Ο φετιχισμός του κεφαλαίου έγκειται ακριβώς στην αδυναμία διάκρισης μεταξύ της αξίας χρήσης ως της υλικής διάστασης και της αξίας ως της αφηρημένης, κοινωνικής διάστασης του εμπορεύματος, όπως και στη συναφή αδυναμία εννόησης της φύσης της καπιταλιστικής εργασίας. Γι' αυτό η φετιχοποίηση του κεφαλαίου κάνει ώστε το κεφάλαιο ως μια κοινωνικο-ιστορική σχέση να εκδηλώνεται ως τέτοια σε ένα πράγμα, μεταθέτοντας στο ίδιο το πράγμα τον ειδικό κοινωνικό χαρακτήρα του (Cohen G.A, 1984, pp. 122-4, Hunt E.K, 1982, pp. 18-21, Meek R.L, 1979, pp. 179-81).

iv) Πραγμοποίηση, ορθολογικοποίηση και εμπορευματική μορφή

Έχοντας ήδη αναλύσει τις βασικές παραμέτρους του φαινομένου του φετιχισμού του εμπορεύματος, θα προσπαθήσουμε να διερευνήσουμε με ποιο τρόπο η κυριάρχηση της εμπορευματικής μορφής –όχι ασφαλώς καθ' ολοκληρίαν αλλά ως καθολικής τάσης– σηματοδοτεί την πραγμοποίηση των αντικειμενικών και υποκειμενικών φαινομένων της κοινωνικής ζωής. Ήα εξετάσουμε επίσης με ποιο τρόπο αυτή η πανίσχυρη τάση πραγμοποίησης κατατείνει στην ορθολογικοποίηση της εργασιακής διαδικασίας μέσω της οποίας γενικεύεται η αλλοτρίωση του υποκειμένου της εργασίας.

Το ζήτημα του φετιχισμού του εμπορεύματος είναι, όπως το θέτει ο Lukacs, ένα ειδικό πρόβλημα της εποχής του σύγχρονου καπιταλισμού. Εδώ, η εμπορευματική μορφή καταλήγει ως κυρίαρχη, συστατική μορφή της κοινωνίας, εμποτίζοντας όλες τις εκδηλώσεις της κοινωνικής ζωής. Μόνο σε αυτήν την περίπτωση, όταν, δηλαδή, το πρόβλημα του εμπορεύματος εμφανίζεται ως κεντρικό δομικό πρόβλημα της καπιταλιστικής κοινωνίας, μπορεί να ανακαλυφθεί στη δομή της εμπορευματικής σχέσης το μοντέλο όλων των μορφών αντικειμενικοποίησης και όλων των αντίστοιχων σε αυτές μορφών της υποκειμενικότητας στην αστική κοινωνία. Ως εκ τούτου, η διαφορά μεταξύ της καπιταλιστικής κοινωνίας, όπου η κίνηση των εμπορευμάτων καθίσταται η κυρίαρχη μορφή της οργανικής ανταλλαγής, και των πρότερων μορφών εμπορευματικής ανταλλαγής, όπου η εμπορευματική μορφή είχε ένα συγκυριακό καθορισμό, λαμβάνει έναν κατ' εξοχήν ποιοτικό χαρακτήρα. Η εμπορευματική μορφή ανακύπτει ως καθολική κατηγορία του κοινωνικού είναι όταν δεν περιορίζεται απλώς στην ανταλλαγή αξιών χρήσης –οπότε η ανταλλακτική αξία εγκλείεται στη μορφή της αξίας χρήσης, αλλά όταν η ανταλλακτική αξία αναγορεύεται σε κυρίαρχη μορφή του κοινωνικού μορφώματος. Τότε μόνο η εμπορευματική μορφή είναι σε θέση να ασκήσει ένα επαναδραστικό αποτέλεσμα στην ίδια τη φύση των αντικειμενικών και υποκειμενικών φαινομένων της κοινωνικής ζωής (Lukacs, 2001, σσ.175-8).

Υπό αυτούς τους όρους, η πραγμοποίηση, η οποία απορρέει από την ίδια την εμπορευματική σχέση, αποκτάει βαρύνουσα σημασία τόσο σε ό,τι αφορά τις μορφές κοινωνικής αντικειμενικοποίησης όσο και σε ό,τι αφορά τις υποκειμενικές στάσεις έναντι αυτών των μορφών αντικειμενικοποίησης. Η πραγμοποίηση, κατά τον Lukacs, συνίσταται στο γεγονός ότι «μια σχέση, μια επικοινωνία μεταξύ προσώπων παίρνει έναν πραγματιστικό χαρακτήρα, και άρα μια “φανταστική αντικειμενοποίηση” που κρύβει στην αυτόνομη, αυστηρή, φαινομενικά τελική και ορθολογική νομιμότητά της κάθε ίχνος της θεμελιακής της ουσίας: τη σχέση μεταξύ ανθρώπων» (Lukacs, ο.π, σ.176). Από αντικειμενική άποψη, αναδύεται ένας κόσμος πραγμάτων και σχέσεων μεταξύ πραγμάτων, ο οποίος ρυθμίζεται εξ ολοκλήρου από αυτόνομους και ανέκλητους νόμους, οι οποίοι

υπερτίθενται των ανθρώπων, με την έννοια ότι οι άνθρωποι είναι μεν σε θέση να γνωρίσουν αυτούς τους νόμους ή να τους χρησιμοποιήσουν προς όφελός τους αλλά δεν είναι σε θέση να τους χαλιναγωγήσουν ή να αμφισβητήσουν την ισχύ τους μέσω της πρακτικής τους δραστηριότητας (Lukacs, ο.π, σσ. 180-1). Το φαινόμενο της πραγμοποίησης επιτελεί έτσι μια φαινομενική αντιστροφή των πραγμάτων: η κυριαρχία του εμπορευματικού κώδικα φαίνεται να υπαγορεύεται από την ίδια την ανάγκη και τη βούληση των ανθρώπων, οι οποίες υποτάσσονται κατ' ανάγκην στον κανόνα της διαμεσολάβησης του *quid pro quo*. Περαιτέρω, η κυριαρχία της εμπορευματικής μορφής επιτάσσει, όχι απλώς την καθυπόταξη στις γενικώς ισχύουσες αρχές του εμπορευματικού κώδικα, αλλά την εκμάθηση αυτού του κώδικα, ως αρχή επιβίωσης: «Η καθημερινή ζωή βρίσκεται στο υποχρεωτικό σχολείο του αριθμού: το λεξιλόγιο του δούναι και λαβείν, της ανταλλαγής, των τιμών... περισφίγγει και πιέζει κάθε κοινωνία κάπως εξελιγμένη. Οι τεχνικές αυτές γίνονται κληρονομιά που μεταβιβάζεται, υποχρεωτικά, με το παράδειγμα και την πείρα... Είναι κομμάτι από το ιστορικό περιβάλλον των ανθρώπων σε παγκόσμια κλίμακα» (Μπρωντέλ Φ, 1995, σσ. 517-8). Έτσι, η πρόσβαση των υποκειμένων στα κάθε λογής προϊόντα της κοινωνικής παραγωγής –στα αντικείμενα, δηλαδή, της ανάγκης προϋποθέτει τον πλήρη πειθαναγκασμό τους στο μέτρο του *quid pro quo*. Και τούτο γιατί ο καταναγκασμός της αγοράς υπαγορεύει την αναγωγή όλων των αισθητών και υλικών διαφορών σε ποσοτικά σημεία, που υπάγονται στη διαχείριση του εμπορευματικού λογισμού (Θεοτοκάς Ν και Σταθάκης Γ, ο.π, σσ. 74-6). Η υποκειμενική εκδοχή της πραγμοποίησης συνίσταται στο ότι η ίδια η ανθρώπινη δραστηριότητα αντικειμενοποιείται ως αλλότρια δύναμη, προορισμένη εξαρχής να υλοποιηθεί ως εμπόρευμα-πράγμα, και ενεργείται ερήμην των ανθρώπων, υποκείμενη όντας στην αντικειμενικότητα των ‘φυσικών νόμων’ της κοινωνίας. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η τυπική ισότητα της αφηρημένης ανθρώπινης εργασίας μετασχηματίζεται σε πραγματική αρχή της παραγωγικής διαδικασίας των εμπορευμάτων (Lukacs, ο.π, σσ. 181-2).

Συμφυής με το φαινόμενο της πραγμοποίησης είναι η διαδικασία της αύξουσας ορθολογικοποίησης, η οποία αναφέρεται τόσο στον κατατεμαχισμό της εργασιακής διαδικασίας όσο και στην αντικειμενοποίηση του κοινωνικά αναγκαίου χρόνου εργασίας. Από τη μια μεριά, η εργασιακή διαδικασία κερματίζεται όλο και περισσότερο σε μικρότερες ενέργειες αφηρημένα ορθολογικές ούτως ώστε να διασπάται η αναφορά του εργαζομένου στο προϊόν ως όλο και η εργασία να καταλήγει ως μια μηχανική επαναληπτική λειτουργία. Από την άλλη, εξαιτίας αυτής της ορθολογικοποίησης, ο κοινωνικά αναγκαίος χρόνος εργασίας -η βάση της ορθολογικής μέτρησης, αντικειμενοποιείται στον έσχατο βαθμό και προκύπτει ως αδήριτη και οριστική ποσότητα, που αντιπαρατίθεται στον εργαζόμενο με τρόπο οριστικό και τελειωτικό. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η ορθολογικοποίηση συνεπάγεται την ορθολογική διάσπαση τόσο του αντικειμένου

όσο και του υποκειμένου της εργασιακής διαδικασίας. Κατά πρώτο λόγο, εφόσον η καταστολή των οργανικο-ορθολογικών στοιχείων του ίδιου του προϊόντος επιβάλλει τη λεπτομερή ορθολογικο-λογιστική αποσύνθεση κάθε συνόλου στα επιμέρους στοιχεία του, η ενότητα του προϊόντος ως εμπορεύματος δεν συμπίπτει πλέον με την ενότητά του ως αξία χρήσης, αλλά μετασχηματίζεται σε αντικειμενική ένωση ορθολογικοποιημένων μερικών συστημάτων. Κατ' αυτόν τον τρόπο το ενιαίο προϊόν ως αντικείμενο της εργασιακής διαδικασίας διαλύεται. Κατά δεύτερο λόγο, αυτή η διάσπαση του αντικειμένου της παραγωγής συνεπάγεται κατ' ανάγκην και τη διάσπαση του υποκειμένου της. Ως αποτέλεσμα της ορθολογικοποίησης, οι ατομικο-ανθρώπινες ποιοτικές ιδιότητες του εργαζόμενου εμφανίζονται όλο και περισσότερο ως απλές πηγές λάθους ενώπιον της επακριβώς προϋπολογισμένης λειτουργίας των μερικών νόμων της εργασιακής διαδικασίας. Έτσι, ο άνθρωπος δεν παρουσιάζεται ως αυθεντική διάμεσος της εργασιακής διαδικασίας αλλά εισάγεται σαν μηχανοποιημένο μέρος σε ένα μηχανικό σύστημα, το οποίο λειτουργεί σύμφωνα με νόμους που διαφέύγουν του ελέγχου ή της θέλησής του. Αυτή η μετάπτωση του ανθρώπου ως εργαζόμενου και ο περιορισμός του στη λειτουργία της εποπτείας της εργασιακής διαδικασίας μεταβάλλουν ακόμα και «τις βασικές κατηγορίες της άμεσης σχέσης του ανθρώπου με τον κόσμο» (Lukacs G, ο.π, σ. 184). Η ορθολογικοποίηση ανάγει τον χρόνο στο επίπεδο του χώρου: «...οι άνθρωποι εξαφανίζονται μπροστά στην εργασία· το ρολόι γίνεται το ακριβές μέτρο της σχετικής δραστηριότητας δύο εργατών, όπως είναι το μέτρο της ταχύτητας δύο ατμομηχανών. Έτσι δεν πρέπει πια να λέμε ότι μια ώρα ενός ανθρώπου αξίζει μια ώρα ενός άλλου ανθρώπου, αλλά μάλλον ότι ένας άνθρωπος μιας ώρας αξίζει έναν άλλον άνθρωπο μιας ώρας. Ο χρόνος είναι το παν, ο άνθρωπος δεν είναι πλέον τίποτα· είναι το πολύ πολύ ενσωμάτωση του χρόνου. Δεν υπάρχει πλέον κανένα πρόβλημα ποιότητας. Η ποσότητα μόνο αποφασίζει για όλα: ώρα με την ώρα, μέρα με τη μέρα...» (Marx K, σ. 49, στο Lukacs G, ο.π, σ. 185). Έτσι, ο χρόνος, έχοντας απολέσει τον ποιοτικό, ρευστό χαρακτήρα του αποστεώνεται σε ένα επακριβώς οριοθετημένο και μετρήσιμο continuum που πήζει από “πράγματα”, από τις πραγμοποιημένες, δηλαδή, ενέργειες του ήδη κερματισμένου υποκειμένου της εργασίας (Lukacs G, ο.π, σσ. 182-4).

Η κερμάτιση αυτή του υποκειμένου της εργασίας καταλήγει στο έσχατο φαινόμενο της εξατομίκευσης, δηλαδή της καθιέρωσης των κοινωνικών μονάδων ως ατόμων-υποκειμένων. Πρέπει να επισημανθεί, όμως, ότι αυτό το σύστημα εξατομίκευσης, μολονότι παρόν στις γενικευμένες εμπορευματικές ανταλλαγές, δε θεμελιώνεται εν τέλει παρά στις σχέσεις παραγωγής και στον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας που επιβάλλουν. Απαραίτητη προϋπόθεση, συνεπώς, είναι η ολοκληρωτική απαλλοτρίωση του άμεσου εργαζομένου από τα μέσα εργασίας του, η εμφάνιση, δηλαδή, του “ελεύθερου” και “γυμνού” εργαζόμενου, η οποία προσδίδει έτσι στην εργασιακή διαδικασία μια

καθορισμένη δομή. Η δομή αυτή των σχέσεων παραγωγής και της εργασιακής διαδικασίας δημιουργεί ένα πλαίσιο αναφοράς, χωροχρονικές μήτρες που τίθενται ως προϋποθέσεις του καπιταλιστικού κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας. Το πλαίσιο τούτο συνίσταται στην οργάνωση ενός χωρο-χρόνου συνεχούς, ομοιογενούς και ταυτόχρονα τεμαχισμένου, κερματισμένου. «Ενός χώρου δικτυωμένου, τεμαχισμένου και κυψελοειδούς, όπου το κάθε τεμάχιο (άτομο) έχει τη θέση του, όπου το κάθε χώρημα αντιστοιχεί μ' ένα τεμάχιο (άτομο), αλλά που, ταυτόχρονα, οφείλει να παρουσιάζεται ως ομοιογενές και ομοιόμορφο. Ενός χρόνου γραμμικού, σειραίου, επαναληπτικού και σωρευτικού, όπου οι διάφορες στιγμές ενσωματώνονται η μία στην άλλη, και που κατευθύνεται προς ένα έτοιμο προϊόν: χωρο-χρόνου υλοποιημένου κυρίως μέσα στην αλυσίδα της παραγωγής» (Πουλαντζάς N, 1991, σ. 91). Η δε σωματότητα που παράγει η καπιταλιστική κοινωνική οργάνωση αντιστοιχεί σε ένα σώμα απλό εξάρτημα της μηχανής, όπου, όπως λέει ο Μαρξ, κάθε παραγωγική κίνηση των ανθρώπινου σώματος οφείλει να πραγματοποιηθεί. Η νέα αυτή ατομικότητα πλάθεται μ' ένα σύνολο τεχνικών της γνώσης (*επιστήμη*) και πρακτικών εξουσίας, που ο Foucault ονόμασε *πειθαρχίες* (*disciplines*), και οι οποίες υλοποιούν μια διαδικασία που ορίζεται με τη λέξη *κανονικοποίηση* (*normalisation*). Σε αυτή τη φάση κανονικοποίησης αντιστοιχεί μια νέα τεχνολογία της εξουσίας και μια άλλη ανατομία του σώματος που μορφοποιούν την νεότερη εξουσία που ο Foucault ονομάζει *πανοπτισμό*. Αυτές οι τεχνικές είναι ενύπαρκτες τόσο στις υλικές ιδεολογικές πρακτικές του Κράτους όσο και στους τρόπους οργάνωσης της εργασίας κατά την παραγωγική διαδικασία, π.χ στον εργοστασιακό δεσποτισμό, τον τεύλορισμό και την αλυσωτή παραγωγή και συνεπάγονται μια διασκόρπιση και έναν κατακερματισμό του κοινωνικού σώματος, που καταλήγουν στο έσχατο φαινόμενο της εξατομίκευσης (Πουλαντζάς N, 1991, σσ. 90-4).

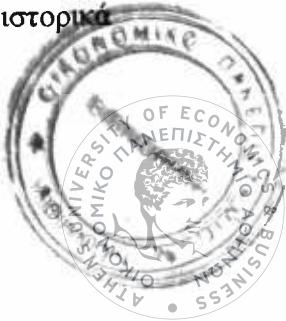
Τη στιγμή που το φαινόμενο της πραγμοποίησης γενικεύεται, προϋποθέτοντας ήδη την εμφάνιση του 'έλευθερου' εργαζόμενου –του εργαζόμενου που είναι σε θέση να πουλάει ελεύθερα στην αγορά την εργασιακή του δύναμη, ο προορισμός του εργαζόμενου μετατρέπεται σε καθολικό προορισμό ολόκληρης της κοινωνίας. Αυτή η κατάληξη συνεπάγεται ήδη την καθολικοποίηση της κατηγορίας του εμπορεύματος, την εμφάνιση, επομένως, των αντικειμένων της ανάγκης, σαν αφηρημένα αδιαφοροποίητα τεμάχια του ίδιου είδους και σαν απομονωμένα αντικείμενα, που η αξία τους ή η μη αξία τους εξαρτάται από ορθολογικούς υπολογισμούς. Η εξατομίκευση και η απομόνωση δεν είναι παρά ένα ανακλαστικό φαινόμενο που σηματοδοτεί την κυριάρχηση, τουλάχιστον ως τάσης, όλων των κοινωνικών πεδίων από την αυστηρή νομιμότητα της εμπορευματολογικής μορφής. Το φαινόμενο αυτό τελειοποιείται στην περίπτωση του εμπορεύματος *ικανότητα προς εργασία*. «Αυτό που κάνει τυπικό τον προορισμό [του εργαζόμενου], σε σχέση με τη δομή ολόκληρης της κοινωνίας, είναι ότι αυτή η αυτο-αντικειμενοποίηση, αυτή η μεταμόρφωση σε εμπόρευμα μιας ανθρώπινης λειτουργίας

αποκαλύπτει με τη μεγαλύτερη βαρύτητα τον απανθρωποποιημένο και απανθρωποποιητικό χαρακτήρα της εμπορευματικής σχέσης» (Lukacs G, ο.π, σσ. 188-9).

v) “Εργασία” και αφηρημένη κυριαρχία

Στις προηγούμενες θεματικές ενότητες αναλύσαμε το πρόβλημα του φετιχισμού και της πραγμοποίησης στηριζόμενοι εν πολλοίσι στο ζεύγμα μορφή/ουσία. Κατά την ανάλυση αυτή, όμως, δεν ήταν ολότελα σαφής η *ιστορικότητα* αυτών των κατηγοριών. Έτσι, ο προσδιορισμός της αφηρημένης κοινωνικής εργασίας ως της κατ’ εξοχήν ουσίας, που συγκροτεί το σύστημα της αξίας και των μορφών εμφάνισης της αξίας, είναι δυνατόν να οδηγήσει σε σοβαρές παρανόησεις ως προς το κριτική βαρύτητα της εν λόγω ουσίας. Μία τέτοια παρανόηση έγκειται στην ιδεαλιστική ερμηνεία της εργασίας, όταν αυτή, αποκομμένη από κάθε ιστορική συνάφεια, νοείται τόσο ως διαστορική πηγή πλούτου όσο και ως οντολογική ή ειδολογική αρχή κάθε ανθρώπινης κοινωνίας. Σκοπός αυτής της θεματικής ενότητας είναι η πραγμάτευση της εργασίας ως μιας κοινωνικής κατηγορίας, και δη ως μιας αφηρημένης δομής κοινωνικής κυριαρχίας, η οποία, στην ιστορική συνάφεια του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, σχετίζεται ενδογενώς με τις μορφές μυστικοποίησης του συστήματος της αξίας. Κατ’ επέκταση, θα επαναδιαπραγματευτούμε το πρόβλημα του φετιχισμού και θα το προσδιορίσουμε ως ένα επιφαινόμενο του συστήματος της αφηρημένης εργασίας.

Το σφάλμα της παραδοσιακής -τουλάχιστον- μαρξιστικής πολιτικής οικονομίας είναι η ανάλυση της αξίας απλώς ως μιας κατηγορίας διανομής του κοινωνικού πλούτου. Ο Sweezy, επί παραδείγματι, υποστηρίζει ότι η ανταλλακτική αξία δεν είναι παρά «μια εξωτερικοποιημένη μορφή της κοινωνικής σχέσης μεταξύ των κατόχων εμπορευμάτων» (Sweezy, ο.π. p. 27). Κατ’ επέκταση, το πρόβλημα του φετιχισμού ανάγεται στην ιδιαιτερότητα της καπιταλιστικής μορφής των κοινωνικών σχέσεων, όπου -υποτίθεται- η έμμεση μορφή των εμπορευματικών σχέσεων αποκρύπτει το παραγωγικό τους περιεχόμενο και δη την υλική βάση της εργασίας, ενώ -υποτίθεται πάλι- κάτι τέτοιο δε συνέβαινε στις προ-εμπορευματικές κοινωνίες. Αυτό το είδος της κριτικής συνίσταται στην κριτική του εξατομικευμένου, έμμεσου κοινωνικού χαρακτήρα της καπιταλιστικής εργασίας από τη σκοπιά της “αληθούς”, άμεσης κοινωνικά -δηλαδή, αδιαμεσολάβητης διάστασης της εργασίας. Η ανάλυση της αξίας ως αγοραίας κατηγορίας προϋπέθετε την πλήρη ταύτιση των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής με το σύστημα της αγοράς -τη σφαίρα ανταλλαγής ισοδυνάμων- και την ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής. Αυτό, όμως, σήμαινε ότι η κοινωνική κυριαρχία περιορίζόταν στο πεδίο της ταξικής εκμετάλλευσης (βλ. π.χ. Cohen, ο.π. pp. 116-7 ή Hunt, ο.π.). Σήμαινε, επίσης, την αναγωγή της εργασίας, ταυτόχρονα, σε υπεριστορική πηγή πλούτου, καθώς και την ταύτιση της εργασίας με τα καθολικά συμφέροντα της κοινωνίας. Αν, όμως, η αξία είναι μια ιστορικά ειδική μορφή πλούτου, τότε και η εργασία που την παράγει θα πρέπει να είναι, επίσης, ιστορικά

καθορισμένη. Κατ' αυτόν τον τρόπο θεωρούμενη, η αξιακή μορφή δομεί τόσο τη σφαίρα της παραγωγής όσο και τη σφαίρα της διανομής (Postone M, 1993, pp. 44-5, 52-3).

Σύμφωνα, λοιπόν, με μια εναλλακτική κριτική ερμηνεία το μαρξικό δίπολο της ιδιωτικής-κοινωνικής εργασίας δε συνιστά μια κριτική της ιδιωτικής διάστασης της εργασίας από τη σκοπιά της κοινωνικής της διάστασης. Επισημαίνεται, δηλαδή, ότι η διττή θεώρηση της εργασίας δεν αναφέρεται σε μια διαφορά μεταξύ της δήθεν αληθούς ή διιστορικής ουσίας της εργασίας και της καπιταλιστικής μορφής εμφάνισής της αλλά, μάλλον, σε δύο στιγμές της εργασίας στον καπιταλισμό. Έτσι, οι όροι ιδιωτικός/ή-κοινωνικός/ή δεν αναφέρονται στην αντίθεση μεταξύ μιας μη-καπιταλιστικής και της καπιταλιστικής κοινωνίας, αλλά αναφέρονται εξ ολοκλήρου –ως συμπληρωματικοί όροι– στην ιστορική ιδιοτυπία της καπιταλιστικής εργασίας. Αυτή η θεώρηση υπονοεί ότι είναι ακριβώς η εργασία στον καπιταλισμό που διαθέτει μια άμεση κοινωνική διάσταση και ότι η “γενική κοινωνική εργασία” υπάρχει μόνον στους κόλπους μιας κοινωνικής οργάνωσης, η οποία χαρακτηρίζεται επίσης από την ύπαρξη της “ιδιωτικής εργασίας”. Η άμεση κοινωνική διάσταση της εργασίας στον καπιταλισμό οφείλεται στο ότι η εργασία στον καπιταλισμό -εν αντιθέσει προς τους προκαπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς– ενεργεί ως η κοινωνικά διαμεσολαβούσα δραστηριότητα. Κατά τούτο, η εργασία δεν συνιστά τη σκοπιά της μαρξικής κριτικής αλλά το ίδιο το αντικείμενό της. Η ιδέα ότι η εργασία συνιστά τόσο την πηγή κάθε πλούτου όσο και τη σκοπιά της κοινωνικής κριτικής δεν είναι παρά μια τυπική αστική ιδέα. Ενώ είναι ακριβώς ο τρόπος μεταχείρισης της έννοιας της εργασίας που ορίζει την ειδοποιό διαφορά μεταξύ της μαρξικής θεωρίας της αξίας και της ρικαρδιανής θεωρίας της αξίας. Ο Μαρξ μέμφεται τον Ρικάρντο διότι εξέθεσε μια αδιαφοροποίητη έννοια της εργασίας, θεωρώντας κατ' αυτόν τον τρόπο την αστική μορφή της εργασίας ως την «αιώνια και φυσική μορφή της κοινωνικής εργασίας». Όταν η ιστορική ιδιοτυπία της εργασίας αγνοείται παντελώς, η εργασία δεν καταλήγει να εννοείται παρά ως μια διιστορική κατηγορία, ως «η παραγωγική δραστηριότητα των ανθρώπινων όντων εν γένει που μεσολαβεί μεταξύ του υλικού μεταβολισμού και της φύσης...». Σύμφωνα με τον Μαρξ η κοινωνική εργασία καθ' εαυτή, αποσπασμένη από κάθε κοινωνικο-ιστορική συνάφεια, δεν είναι παρά ένα φάντασμα, μία καθαρή αφαίρεση που ως τέτοια δεν υπάρχει πουθενά (Postone M, ο.π, pp. 47-8, 53-6).

Ενα σημαντικό τμήμα του παραδοσιακού μαρξισμού ανήγαγε την εργασία, όχι απλώς σε διιστορική πηγή του κοινωνικού πλούτου, αλλά σε οντολογικό θεμέλιο της κοινωνίας, σε συγκροτητική αρχή, η οποία ρυθμίζει και ελέγχει τη ζωή κάθε κοινωνίας. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η εργασία εννοείται ως η διιστορική ρυθμιστική αρχή του “κοινωνικού μεταβολισμού” και της διανομής της κοινωνικής εξουσίας. Κατ' επέκταση, η θεμελιώδης διαφορά μεταξύ της καπιταλιστικής και της σοσιαλιστικής κοινωνίας έγκειται –πέραν της ύπαρξης της ιδιωτικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής, στη μορφή εμφάνισης της

(οντολογικής αρχής) της εργασίας. Στον καπιταλισμό, αυτή η μορφή εμφάνισης είναι, υποτίθεται, μυστικοποιητική, ενώ στο σοσιαλισμό θα είναι το ακριβώς αντίθετο. Αυτό σημαίνει ότι η μορφή -εν προκειμένω η αξία- είναι πλήρως διαχωρίσιμη από το περιεχόμενό της -εν προκειμένω την εργασία. Δεν υπάρχει, σύμφωνα με αυτήν την ερμηνεία, καμία ενδογενής σχέση μεταξύ των δύο, αλλά αυτό που συμβαίνει είναι ότι ένα αμετάλλακτο, οντολογικό περιεχόμενο αναλαμβάνει διάφορες ιστορικές μορφές στις διάφορες κοινωνίες ή ότι η μορφή δεν είναι ένας καθορισμός της εργασίας αλλά ένας καθορισμός του τρόπου της κοινωνικής διανομής της. Η ερμηνεία της σχέσης μεταξύ μορφής και περιεχομένου είναι την ίδια στιγμή μια ερμηνεία της σχέσης μεταξύ της εμφάνισης και της ουσίας. Η αξία, στη μαρξική ανάλυση εκφράζει και αποκρύπτει μια κοινωνική ουσία –ως μορφή εμφάνισης είναι μυστικοποιητική. Η λειτουργία της κοινωνικής κριτικής θα ήταν, επομένως, η απομυστικοποίηση ή αποφετιχοποίηση αυτής της μορφής, η αποκάλυψη, δηλαδή, ότι παρ’ όλες τις μορφές εμφάνισης, η εργασία είναι η διιστορική πηγή πλούτου και η ρυθμιστική αρχή της κοινωνίας. Η μαρξική ανάλυση, ωστόσο, της ιδιαιτερότητας της εργασίας στον καπιταλισμό συνεπάγεται μία θεώρηση της σχέσης μεταξύ κοινωνικής μορφής και περιεχομένου, η οποία διαφέρει διαμετρικά από μια ανάλυση, που εκκινεί από την υπόθεση της οντολογικής αρχής της εργασίας. Διότι, κατ’ ουσίαν, μια τέτοια υπόθεση δεν κάνει άλλο από το να αποδίδει στην εργασία μια διιστορική υποστασιοποίηση της ιδιαιτερότητας της καπιταλιστικής εργασίας. Στη μαρξική ανάλυση, όμως, οι μορφές μυστικοποίησης σχετίζονται ενδογενώς με το περιεχόμενό τους, αντιμετωπίζονται, δηλαδή, ως αναγκαίες μορφές εμφάνισης μιας “ουσίας” την οποία εκφράζουν αλλά και συσκοτίζουν ταυτόχρονα. Η επιλογή της αφηρημένης εργασίας ως της ουσίας της αξίας δεν είναι, συνεπώς, όπως υποστήριξε ο Böhm-Bawerk (1975), μία λογικο-διαλεκτική επαγωγή, αλλά μία επιλογή που βασίζεται στην εγελιανή πρακτική του μη χωρισμού μορφής και περιεχομένου. Η μαρξική θέση, επομένως, της θεμελίωσης της αξίας στην αφηρημένη εργασία δεν είναι απλώς τυπική αλλά κατ’ εξοχήν ιστορική. Διότι ο Μαρξ ανευρίσκει την αφηρημένη εργασία, ως μια καθολικότητα, εντός της εργασιακής διαδικασίας. Κατά τούτο, οι οιονεί-αντικειμενικές, απροσωπικές κοινωνικές μορφές, που εκφράζονται από κατηγορίες, όπως αξία και εμπόρευμα, δεν αποκρύπτουν απλώς τις πραγματικές κοινωνικές σχέσεις του καπιταλισμού. Μάλλον, οι αφηρημένες δομές που εκφράζονται από αυτές τις κατηγορίες είναι αυτές οι ίδιες οι πραγματικές κοινωνικές σχέσεις. Συνεπώς, στη μαρξική ανάλυση, το κοινωνικό “περιεχόμενο” ή η κοινωνική “ουσία” δεν είναι η εργασία εν γένει αλλά μια ιστορικά ειδική μορφή εργασίας. Περαιτέρω, η υπέρβαση του καπιταλισμού συνεπάγεται το ριζικό μετασχηματισμό αυτού του “περιεχομένου”, το οποίο εμφανίζεται κατ’ ανάγκην με φετιχιστική μορφή· συνεπάγεται, επομένως, την υπέρβαση της εργασίας ως παραγωγού αξίας (Kay, 1979, pp. 51-3, Postone M, ό.π., pp. 60-3).

Η θεώρηση της αξίας ως μιας ιστορικά ειδικής μορφής πλούτου και κοινωνικών σχέσεων συνεπάγεται, επίσης, την πρόσληψη της παραγωγικής διαδικασίας, όχι απλώς ως μιας τεχνικής διαδικασίας, αλλά ως μιας κοινωνικο-ιστορικής διαδικασίας, η οποία διαπλάθεται από αντικειμενικοποιημένες μορφές κοινωνικών σχέσεων (αξία, κεφάλαιο). Αυτό σημαίνει ότι η μαρξική κριτική είναι μια κριτική της εργασίας στον καπιταλισμό και όχι απλώς μια κριτική της εκμετάλλευσης της εργασίας και του τρόπου της κοινωνικής της διανομής. Σημαίνει, επίσης, ότι η θεμελιώδης αντίφαση της καπιταλιστικής κοινωνικής ολότητας εντοπίζεται στη σφαίρα της παραγωγής καθ' εαυτή και όχι απλώς μεταξύ της σφαίρας της παραγωγής και της σφαίρας της διανομής του κοινωνικού προϊόντος. Κατ' επέκταση, η χαρακτηριστική μορφή της καπιταλιστικής κοινωνικής κυριαρχίας δεν εξαντλείται στο πεδίο της ταξικής εκμετάλλευσης –στη διαδικασία, δηλαδή, απόσπασης και ιδιοποίησης της υπεραξίας, αλλά σχετίζεται, κατά κύριο λόγο, με τη μορφή της κοινωνικής εργασίας καθ' εαυτή. Η ιδιομορφία των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων είναι ότι δεν υπάρχουν ως ανοιχτές διαπροσωπικές σχέσεις, αλλά ως οιονεί ανεξάρτητες δομές που επέχουν το καθεστώς μιας απροσωπικής ‘αντικειμενικής’ αναγκαιότητας, η οποία αντιτίθεται στα άτομα. Ο καπιταλισμός είναι ένα σύστημα απροσωπικής, αφηρημένης κυριαρχίας, το οποίο δεν εμφανίζεται καν ως κοινωνικό, αλλά ως ‘αντικειμενικό’. Η καπιταλιστική κοινωνική κυριαρχία μπορεί, επίσης, να περιγραφεί ως η κυριαρχία των ανθρώπων από την παραγωγή. «Τα άτομα», λέει ο Μαρξ, «υπάγονται στην κοινωνική παραγωγή, η οποία υπάρχει, ως πεπρωμένο, έχω από αυτά...» (Marx K, 1973, p. 158). Αυτό σημαίνει ότι η κοινωνική κυριαρχία δεν αφορά επ' ουδενί μόνον στις σχέσεις ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής. Η κοινωνική εργασία δεν είναι απλώς το αντικείμενο της εργασίας, αλλά, μάλλον, το ίδιο το πεδίο της κυριαρχίας. Η αξία, με τη σειρά της, ως μια μορφή πλούτου, ανήκει στον πυρήνα των δομών της αφηρημένης κυριαρχίας και η σημασία της εκτείνεται πέραν της αγοράς και της σφαίρας της κυκλοφορίας (Postone M, ο.π, pp. 123-7).

Η κατηγόρια της αφηρημένης εργασίας είναι κρίσιμης σημασίας για την κατανόηση των προβλημάτων του φετιχισμού και της αλλοτρίωσης. Οι ορισμοί που δίνει ο Μαρξ στο πρώτο κεφάλαιο του *Κεφαλαίου* για την αφηρημένη εργασία φαίνονται, εκ πρώτοις, πολύ προβληματικοί. Διότι φαίνονται να υποδηλώνουν ότι η αφηρημένη εργασία δεν είναι παρά ένα βιολογικό υπόλοιπο –δαπάνη ανθρώπινης φυσιολογικής ενέργειας. Την ίδια στιγμή, ωστόσο, ο Μαρξ αποσαφηνίζει ότι πρόκειται σαφώς για μια κοινωνική κατηγορία, εφόσον ορίζει την αφηρημένη εργασία ως την κοινωνική ‘ουσία’ που συγκροτεί την αξιακή διάσταση των εμπορευμάτων. Επίσης, τονίζει ότι πρόκειται για μια ιστορικά καθοριζόμενη κοινωνική κατηγορία, μια κατηγορία ειδική του αστικού τρόπου κοινωνικής παραγωγής. Άλλα αν η εργασία είναι ένας κοινωνικός καθορισμός δεν μπορεί να είναι ταυτόχρονα μια φυσιολογική (physiological) κατηγορία ή ένα βιολογικό υπόλοιπο, κοινό σε όλους τους

κοινωνικούς σχηματισμούς. Το πρόβλημα, συνεπώς, είναι να εξηγήσουμε γιατί οι ιστορικά ειδικές κοινωνικές σχέσεις εμφανίζονται, και γι' αυτό παρουσιάζονται από τον Μαρξ, ως φυσιολογικές ή διιστορικές. Να διερευνήσουμε, δηλαδή, την κατηγορία της αφηρημένης εργασίας ως τον αρκτικό προσδιορισμό που υποβαστάζει τον φετιχισμό του εμπορεύματος. Μια τέτοια ανάλυση υποδηλώνει ότι, όχι μόνον οι κατηγορικές μορφές εμφάνισης, όπως η τιμή και το κέρδος, αλλά και οι 'ουσιολογικές' κατηγορίες του καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού, όπως η αξία και η αφηρημένη εργασία, είναι πραγμοποιημένες. Σε μια κοινωνία όπου το εμπόρευμα είναι η γενική μορφή του προϊόντος, η ίδια η εργασία –είτε άμεσα είτε εκφραζόμενη στα προϊόντα της, συνιστά μια κοινωνική διαμεσολάβηση στη θέση ανοιχτών κοινωνικών σχέσεων. Κατά κάποιον τρόπο, η εργασία και τα προϊόντα της αυτο-διαμεσολαβούνται. Αυτό το είδος κοινωνικής διαμεσολάβησης είναι μοναδικό σε σχέση με τις προ-καπιταλιστικές κοινωνίες. Η λειτουργία της εργασίας ως της κοινωνικά διαμεσολαβούσας δραστηριότητας είναι αυτό που ορίζεται ως αφηρημένη εργασία. Η κατηγορία της αφηρημένης εργασίας δεν αναφέρεται ούτε σε ένα συγκεκριμένο είδος εργασίας ούτε στη συγκεκριμένη εργασία εν γένει. Εκφράζει, μάλλον, μια ιδιαίτερη, μοναδική λειτουργία της εργασίας στον καπιταλισμό. Επειδή η εργασία διαμεσολαβεί τον εαυτό της συνιστά μια κοινωνική δομή που αντικαθιστά συστήματα ανοιχτών κοινωνικών σχέσεων, ενώ ταυτόχρονα αποδίδει στον εαυτό της τον κοινωνικό της χαρακτήρα. Αυτή η ανακλαστική στιγμή καθορίζει τόσο την ειδική φύση του διαμεσολαβητικού κοινωνικού χαρακτήρα της εργασίας όσο και τις κοινωνικές σχέσεις που δομούνται από αυτήν την κοινωνική διαμεσολάβηση. Καθιστώντας τον εαυτό της μια αυτό-θεμελιωτική κοινωνική διαμεσολάβηση, η εργασία συνίσταται ως μια καθορισμένη μορφή κοινωνικής ολότητας. Η εργασία, ως αφηρημένη εργασία, δεν είναι απλώς κοινωνικά γενική με την έννοια ότι συνιστά μια διαμεσολάβηση μεταξύ όλων των παραγωγών. Ο χαρακτήρας αυτής της διαμεσολάβησης είναι επίσης κοινωνικά γενικός, διότι οι καπιταλιστικές κοινωνικές σχέσεις υπάρχουν μόνο μέσω της εργασίας. Και από τη στιγμή που η εμπορευματο-παραγωγός εργασία αντικειμενοποιεί κατ' ανάγκην τον εαυτό της στα προϊόντα της, η λειτουργία της ως κοινωνικά διαμεσολαβούσας δραστηριότητας συναρθρώνται αξεδιάλυτα με το ενέργημα της αντικειμενοποίησης: η εμπορευματο-παραγωγός εργασία καθώς αντικειμενοποιεί τον εαυτό της ως συγκεκριμένη εργασία στις συγκεκριμένες αξίες χρήσης, αντικειμενοποιείται ταυτόχρονα ως αφηρημένη εργασία στις κοινωνικές σχέσεις (Postone M, ο.π, pp.144-6, 149-53).

Η εννοιολόγηση της σχέσης αντικειμενικοποίησης και αλλοτρίωσης εξαρτάται από την εννοιολόγηση της εργασίας. Αν κανείς εκκινεί από μία διιστορική έννοια της εργασίας, η διαφορά θεμελιώνται σε παράγοντες εξωτερικούς της αντικειμενικοποιούσας δραστηριότητας, όπως π.χ στις σχέσεις ιδιοκτησίας. Στα ώριμα κείμενα του Μαρξ, όμως, η

αλλοτρίωση εκπορεύεται από το διπτό χαρακτήρα της εργασίας και, συνεπώς, είναι ενδογενής στο χαρακτήρα αυτής της εργασίας. Η λειτουργία της εργασίας ως κοινωνικά διαμεσολαβούσας δραστηριότητας εξωτερικοποιείται ως ένα ανεξάρτητο, αφηρημένο σύστημα κοινωνικής κυριαρχίας, το οποίο ασκεί μια μορφή απρόσωπου εξαναγκασμού στα άτομα που το συνιστούν. Η κοινωνία αναδύεται, έτσι, ως ο αφηρημένος, καθολικός Άλλος που συγκροτείται ως μια αλλοτριωτική δομή. Η αντικειμενοποίηση είναι αλλοτριωτική αν αυτό που αντικειμενοποιείται είναι οι κοινωνικές σχέσεις. Άλλα συντή η ταυτότητα είναι ιστορικά καθοριζόμενη, διότι αφορά στην ειδική φύση της καπιταλιστικής εργασίας. Η ιστορική ιδιοτυπία αυτού του συστήματος αφηρημένης κυριαρχίας συσκοτίζεται με ποικίλους τρόπους. Επειδή ο ασκούμενος εξαναγκασμός είναι απροσωπικός και αντικειμενικός, προβάλλει ως φυσικό παρεπόμενο. Αυτή η φυσικοποίηση της αφηρημένης κυριαρχίας ενισχύεται από την αλληλοκάλυψη δύο ειδών αναγκαιότητας που συνδέονται με την κοινωνική εργασία. Από τη μια, η εργασία εμφαίνεται ως αναγκαίο προαπαιτούμενο της ανθρώπινης κοινωνικής ύπαρξης καθ' εαυτής. Από την άλλη, η εργασία επέχει τη θέση μιας ιστορικά καθορισμένης κοινωνικής αναγκαιότητας. Η συναρμογή αυτών των δύο αναγκαιοτήτων κάνει ώστε μία μορφή κοινωνικής αναγκαιότητας ειδική του καπιταλισμού να εμφανίζεται ως η φυσική τάξη πραγμάτων (Postone M, ó.p, pp. 159-62).

Σε αυτό το πλαίσιο θεώρησης μπορούμε να διαυγάσουμε εκ νέου το φαινόμενο του φετιχισμού του εμπορεύματος. Έχουμε δει ότι η εργασία προβαίνει ως η κοινωνική ουσία της αξίας, ως η καθορίζουσα ουσία του καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού. Η κατηγορία, όμως, της ουσίας προϋποθέτει την κατηγορία της μορφής εμφάνισης, διότι αυτό που χαρακτηρίζει την ουσία είναι ότι δεν εμφανίζεται και δεν μπορεί να εμφανιστεί με άμεσο τρόπο. Αυτό υπονοεί ήδη μια αναγκαία σχέση μεταξύ ουσίας και εμφάνισης. Η εργασία, όμως, εκτός από συγκροτητική κοινωνική ουσία είναι η αντικειμενικοποιόυσα κοινωνική δραστηριότητα που μεσολαβεί μεταξύ των ανθρώπων και της φύσης. Συνεπώς, ο ειδικός κοινωνικός ρόλος της εργασίας στον καπιταλισμό πρέπει να εκφράζεται αναγκαίως σε μορφές εμφάνισης, οι οποίες είναι αντικειμενικοποίησεις της εργασίας ως παραγωγικής δραστηριότητας. Είναι αυτός ο μοναδικός κοινωνικός ρόλος της εργασίας στον καπιταλισμό, που συγκροτεί την εργασία τόσο ως ουσία όσο και ως μορφή εμφάνισης. Μολονότι η “ουσία” είναι ένας οντολογικός καθορισμός, η ουσία που εξετάζουμε εδώ είναι ιστορική, αναφέρεται σε μια ιστορικά ειδική λειτουργία της εργασίας. Το σύστημα των κοινωνικών σχέσεων που μεσολαβούνται από την εργασία είναι, όπως είδαμε, αυτο-θεμελιωτικό, άλλα εμφανίζεται ως α-κοινωνικό, αντικειμενικό και διιστορικό, αξιώνοντας έτσι μια οντολογική αυθυπαρξία. Η μαρξική κριτική επισημαίνει ακριβώς, ότι αυτό που αξιώνει μια οντολογική εγκυρότητα δεν υπάρχει παρά στην κοινωνικο-ιστορική συνάφεια του καπιταλισμού. Η αξία δεν είναι

αντικειμενικοποίηση της εργασίας *per se* αλλά μιας ειδικής ιστορικά λειτουργίας της εργασίας. Το πρόβλημα είναι ότι μια ανάλυση που εκκινεί από την εξέταση των εμπορευμάτων, με σκοπό να ανακαλύψει την πηγή της αξίας τους, δεν μπορεί να καταλήξει αυτομάτως στην ανακάλυψη της διαμεσολαβητικής λειτουργίας της εργασίας. Αυτή η ειδική λειτουργία δεν μπορεί να εμφανιστεί ως μια ιδιότητα της εργασίας ούτε μπορεί να ανακαλυφθεί από την εξέταση της εργασίας ως παραγωγικής δραστηριότητας. Η ιστορικά ειδική λειτουργία της εργασίας μπορεί να εμφανιστεί μόνον αντικειμενικοποιημένη ως αξία στις διάφορες μορφές της (εμπόρευμα, χρήμα, κεφάλαιο). Η αξιακή διάσταση των εμπορευμάτων εξωτερικοποιείται στη μορφή ενός εμπορεύματος, του χρήματος, που λειτουργεί ως το καθολικό ισοδύναμο. Ως αποτέλεσμα, όμως, αυτής της εξωτερικοποίησης το εμπόρευμα δεν εμφανίζεται το ίδιο ως κοινωνικό ενδιάμεσο. Αντιθέτως, εμφανίζεται ως σκέτο αντικείμενο, ως “αγαθό” το οποίο διαμεσολαβείται από το χρήμα. Έτσι, το εμπόρευμα δεν εμφαίνεται ως αξία, αλλά ως αξία χρήσης που έχει ανταλλακτική αξία. Ομοίως, το χρήμα δεν εμφανίζεται ως η υλική εξωτερικοποίηση της αφηρημένης διάστασης του εμπορεύματος και της εργασίας, αλλά ως μια καθολική διαμεσολάβηση, καθ' εαυτό και δι' εαυτό. Δεν είναι έτσι καθόλου προφανές ότι η αξία είναι μια ειδική μορφή πλούτου, μία αντικειμενικοποιημένη κοινωνική διαμεσολάβηση. Η αξία εμφαίνεται ως διυπορικός πλούτος, ο οποίος διανέμεται μέσω της αγοράς. Κατ' αυτόν τον τρόπο η διαφορά μεταξύ του υλικού πλούτου και της αξίας, που ερείδεται στη διαφορά μεταξύ της εργασίας που μεσολαβείται από κοινωνικές σχέσεις και της εργασίας που μεσολαβείται από τον εαυτό της, καθίσταται μη διακριτή. Γι' αυτό η αφηρημένη εργασία εμφαίνεται ως συγκεκριμένη εργασία εν γένει, ως δαπάνη ανθρώπινης ενεργειακής δύναμης. Με αυτόν τον τρόπο η κατηγορία της αφηρημένης εργασίας, όπως την πραγματεύεται ο Μαρξ, είναι ο αρκτικός προσδιορισμός της ιδέας του φετίχ. Ο θεμελιώδης πυρήνας του φετιχισμού έγκειται στην εμφάνιση του μεσολαβητικού χαρακτήρα της εργασίας ως φυσιολογικής εργασίας, ως εργασίας που κείται υπεράνω της ιστορίας των ανθρώπων (Postone M, ο.π, pp. 166-70).

vi) Από το φετιχισμό του εμπορεύματος στο φετιχισμό της εργασίας

Αυτή και η επόμενη ενότητα καλύπτουν, κατά την άποψή μας, ένα σοβαρό έλλειμμα της μαρξιστικής θεωρίας του φετιχισμού. Διότι η μαρξιστική κριτική θεωρία απέκλεισε την κατηγορία της αξίας χρήσης από το πεδίο της πολιτικής οικονομίας, θεωρώντας την ως μια μη-κοινωνική κατηγορία, ως μία κατηγορία που αναφέρεται εξ ολοκλήρου στη χρηστική σχέση μεταξύ των ατόμων και των αντικειμένων κατανάλωσης. Εκκινώντας, λοιπόν, από την κριτική συνεισφορά των αναλύσεων του Baudrillard θα επιχειρήσουμε μία κριτική επαναοικειοποίηση της κατηγορίας της αξίας χρήσης, τόσο όσον αφορά –σε αυτήν την ενότητα– στο πεδίο της παραγωγής όσο και σε ό,τι αφορά –στην ενότητα που ακολουθεί– στο πεδίο της κατανάλωσης. Έτσι θα προσπαθήσουμε να στοιχειοθετήσουμε, κατά πρώτο λόγο, την έννοια του φετιχισμού της εργασίας και, κατά δεύτερο λόγο, την έννοια του φετιχισμού της ανάγκης. Θα πρέπει να επισημάνουμε ότι μία τέτοια ανάλυση, μολονότι ασκεί δριμεία κριτική σε ορισμένες πλευρές του μαρξιστικού εγχειρήματος, δεν απομειώνει την κριτική ισχύ των μαρξιστικών αναλύσεων που προηγήθηκαν στις παραπάνω ενότητες. Θα υποστηρίζαμε μάλλον ότι διευρύνει τον κριτικό ορίζοντα της μαρξιστικής ανάλυσης σε πεδία που, για διάφορους λόγους, διέφυγαν της κριτικής ανάλυσης του Μαρξ. Άλλα αυτό που, εν πάσῃ περιπτώσει, έχει σημασία δεν είναι η –πάση θυσία– περίσωση του μαρξιστικού εγχειρήματος αλλά μια νέα δυναμική κριτική σύνθεση.

Μολονότι, λοιπόν, η ανάλυση που προηγήθηκε στην ενότητα v. θέτει το κέντρο βάρος της μαρξικής ανάλυσης στις αφηρημένες δομές κοινωνικής κυριαρχίας, που χαρακτηρίζονται από την κατίσχυση της εργασίας νοούμενης ως κατ' εξοχήν κοινωνικο-ιστορικής ουσίας/μορφής, φαίνεται εν τούτοις να εντάσσεται στο γενικό περίγραμμα μιας κριτικής σκέψης, η οποία δεν θίγει την αρχή της παραγωγής. Ακόμα και αν ο λόγος περί παραγωγής δεν αποτελεί παρά μια κριτική μεταφορά, όπως φαίνεται να συμβαίνει σε μια ανάλυση τύπου Postone, παραμένει ωστόσο δέσμια του γενικού σχήματος της παραγωγής, συνιστώντας έτσι μια αντιθετική υπαγωγή στο κυρίαρχο σχήμα της πολιτικής οικονομίας. Αυτό το κυρίαρχο σχήμα διέπεται από μια αρχή της πραγματικότητας, η οποία κατ' ουσίαν δεν είναι παρά ένα αυθαίρετο ερμηνευτικό σύστημα, μια κρυπτογραφία ή ένας κώδικας προορισμένος να κωδικοποιεί κάθε ανθρώπινο υλικό με βάση ένα μοντέλο φυσικής εξομοιώσης (naturalisation). Υπάρχει στο επίπεδο ολόκληρης της πολιτικής οικονομίας – περιλαμβανομένης της μαρξικής – κάτι από αυτό που ο Λακάν περιγράφει στο στάδιο των καθρέφτη: η σκηνοθεσία του εαυτού σύμφωνα με ένα φαντασιακό σχήμα παραγωγής, η κυριαρχία ενός μοντέλου φυσικής εξομοιώσης όπου ο άνθρωπος οφείλει να παράγει τον εαυτό του, να αναδειχθεί ως αξία ή ως παραγωγός νοήματος. Από εδώ ξεπηδά το φάσμα του παραγωγιστικού εγώ (moi productiviste), η αναπαράσταση του ανθρώπου και της ιστορίας του ως μια διαδικασίας παραγωγής: «η πρώτη ιστορική πράξη... είναι η

παραγωγή της ίδιας της υλικής ζωής» (Μαρξ Κ-Ενγκελς Φ, 1978, σ.73), η παραγωγή, δηλαδή, των μέσων για την ικανοποίηση των αναγκών ή η παραγωγή των μέσων ύπαρξης, διότι η ύπαρξη για τον άνθρωπο τίθεται ως σκοπός-τέλος για τον οποίο πρέπει να βρει τα μέσα (Baudrillard J, 1990, σσ. 13-20).

Μια από τις αδυναμίες της μαρξιστικής ανάλυσης έγκειται στη διάκριση μεταξύ της ανταλλακτικής αξίας και της αξίας χρήσης. Η αξία χρήσης, όμως, δε βρίσκεται πέρα από το αφηρημένο της ανταλλακτικής αξίας αλλά είναι επακόλουθο του συστήματος της ανταλλακτικής αξίας, έννοια που παράγεται από αυτό και στην οποία αυτό ολοκληρώνεται. Σ' αυτό το σημείο θα επανέλθουμε παρακάτω όταν θα αναφερθούμε στην έννοια των αναγκών και της κατανάλωσης. Άλλα εδώ η κριτική επεκτείνεται πλέον στην έννοια της παραγωγής. Ειδικότερα, το δισυπόστατο της εργασίας, όπως αναλύεται από τον Μαρξ, η διπλή, δηλαδή, έννοια της εργασίας, ως αφηρημένης κοινωνικής εργασίας και ως συγκεκριμένης εργασίας αναπαράγει τη φαινομενολογία της αστικής πολιτικής οικονομίας. Διότι αντί να αποκαλύπτει την αξία χρήσης ως μορφή παραγόμενη από το “παιχνίδι” της ανταλλακτικής αξίας, βεβαιώνει στο εσωτερικό της δομής της ανταλλακτικής αξίας ένα είδος συγκεκριμένης προύπαρξης, ένα είδος ποιοτικής θετικότητας της συγκεκριμένης εργασίας, ως πηγής του “συγκεκριμένου” κοινωνικού πλούτου. Έτσι, το σημαινόμενο αξία χρήσης της εργατικής δύναμης δεν είναι παρά το αποτέλεσμα ενός κώδικα, το προϊόν της δομικής θέσμισης του πεδίου της αξίας, που θέτει ως διαγενική αρχή αυτήν την ιδιαίτερη ορθολογικότητα του παραγωγικού ανθρώπου. Πάνω σε αυτήν τη διαλεκτική αντίθεση μεταξύ του ποιοτικού και του ποσοτικού ερείδεται ο φετιχισμός της εργασίας. Σε αντίθεση με την ποσοτική διάσταση της αφηρημένης εργασίας, η συγκεκριμένη εργασία, ως παραγωγός αξιών χρήσης, προσδιορίζεται από τον ιδιαίτερο σκοπό της, παραμένοντας έτσι μια ποιοτική δυνητικότητα (potentialité). Η γενίκευση της εργασίας τον 18° αιώνα δεν είχε ως παρεπόμενο την περιστολή της συγκεκριμένης ποιοτικής εργασίας από την αφηρημένη ποσοτική εργασία, αλλά τη δομική συνάρθρωση των δύο όρων. Το σύστημα της αφηρημένης και τυπικά καθολικής εργασίας υποβαστάζεται κατ' ουσία από τη “συγκεκριμένη” καθολικότητα της ποιοτικής εργασίας. Ενώ, έτσι, η ποσοτική διάσταση της εργασίας δε σημαίνει παρά τη συγκρισιμότητα όλων των εργασιών σε όρους αξίας, η ποιοτική διάσταση –υπό το έμβλημα της μη συγκρισιμότητας– σημαίνει κάτι βαθύτερο: την αναγωγή κάθε ανθρώπινης πρακτικής στη διάσταση της παραγωγής και της εργασίας. Γι' αυτό και ο κοινωνικός πλούτος, που θεμελιώνεται καθ' ολοκληρίαν στην εργασία και στην παραγωγή, νοείται ως ποσοτικός και ποιοτικός πολλαπλασιασμός αξιών χρήσης (Baudrillard J, ο.π, σσ. 21-6).

Το σύστημα της πολιτικής οικονομίας θεσμίζει λοιπόν τη διπλή δυνητικότητα του ανθρώπου, μια διαγενική (générité) διπροσωπία, η οποία αναφέρεται από τη μια στις ανάγκες και από την άλλη στην εργατική δύναμη. Η εργατική δύναμη δεν τίθεται απλώς ως

εμπόρευμα που πωλείται και ανταλλάσσεται αλλά ως θεμελιώδης ανθρώπινη δυνητικότητα που καθορίζει την παραγωγή –το ενέργημα του μετασχηματισμού της φύσης· σύμφωνα με τους σκοπούς του ανθρώπου– ως το διαγενικό σκοπό και την κίνηση της ανθρωπότητας. Και ο μαρξισμός «κατά τούτο συμβάλλει στην πανουργία του κεφαλαίου, ότι πείθει τους ανθρώπους πως αλλοτριώνονται από την πώληση της εργατικής τους δύναμης, λογοκρίνοντας έτσι την πολύ πιο ριζική υπόθεση ότι μπορεί να αλλοτριώνονται ως εργατική δύναμη, ως “αναπαλλοτρίωτη” δύναμη δημιουργίας αξίας μέσ’ από την εργασία τους» (Baudrillard J, ο.π, σ. 29). Από την άλλη, η έννοια της ανάγκης, η κατανάλωση της αξίας χρήσης, εγγράφεται –υπό το έμβλημα και αυτή του ποιοτικού– στην ίδια ανθρωπολογική σφαίρα, στην οποία διαγράφεται ο τύπος ορθολογικότητας του οικονομικού ως διαγενικός τύπος του ανθρώπινου γίγνεσθαι. Αυτή η εμμονή στην διαλεκτική των τρόπων παραγωγής, η σύλληψη του ανθρώπου ως διαλεκτικού όντος που γίνεται κατανοητό μόνο μέσα από τη διαδικασία αντικειμενοποίησης της φύσης, καταλήγει σε μια υπερκαθορίζουσα ηθική της εργασίας. Κατ’ αυτόν τον τρόπο η εργασία αναγορεύεται σε απόλυτη αξία, σε τέλος καθ’ εαυτό ή σε κατηγορική προσταγή, απ’ όπου εκπηγάζει αυτός ο παράλογος καθαγιασμός της ασκητικής προσπάθειας, η εκκοσμίκευση της προτεσταντικής ηθικής της εργασίας, μέσω της οποίας διαφθείρεται όσο τίποτε άλλο η ίδια η εργατική τάξη (Μπένγιαμιν B, 1983, σσ. 13-4). Πλάι όμως σ’ αυτήν την ηθική της εργασίας υπάρχει, σύμφωνα με τον Baudrillard, μια αισθητική της μη εργασίας, η οποία στηρίζεται στη διαλεκτική του ποσοτικού και του ποιοτικού. Πρόκειται για την κομμουνιστική προοπτική η οποία ορίζει το τέλος της αλλοτριωμένης εργασίας, την άνθιση του βασιλείου της ελευθερίας επί του -ορθολογικά πλέον οργανωμένου- βασιλείου της αναγκαιότητας. Αυτό το βασίλειο της ελευθερίας ορίζει έτσι ένα πέραν της εργασίας, μία υπερβατική τελικότητα (finalité) χωρίς τέλος, η οποία όμως είναι βεβαρημένη με όλες τις αστικές ιδεοληψίες, διότι εγγράφεται η ίδια εντός της τυπικής αστικής προβληματικής της αναγκαιότητας και της ελευθερίας. Πρόκειται κατ’ ουσίαν για αλληλοκαθοριζόμενους όρους: ο καταναγκασμός του χρόνου της εργασίας αντιπαραβάλλεται προς τον ιδεατό χρόνο της μη-εργασίας. Έτσι όμως επισφραγίζεται κατά πανηγυρικό τρόπο η ηγεμονία της τάξης του χρόνου, που είναι πάντα η τάξη της παραγωγής (Baudrillard J, ο.π, σσ. 28-38).

Ο φετιχισμός της εργασίας έγκειται στον οριστικό εγκλεισμό της στη σφαίρα της αξίας. Η εργασία δεν μπορεί να κατανοηθεί –ακόμα και από τον Μαρξ– παρά ως δαπάνη ανθρώπινης εργατικής δύναμης, ως επένδυση αξίας, δηλαδή ως αξιοποίηση (*mise en valeur*). Ο κοινωνικός πλούτος τον οποίο παράγει είναι υλικός, ωφέλιμο προϊόν μιας αναπαραγωγικής διαδικασίας κατά το πρότυπο της ανθρώπινης γενετήσιας αναπαραγωγής: «...Η εργασία δεν είναι η μοναδική πηγή των αξιών χρήσης που παράγει, του υλικού πλούτου. Η εργασία είναι ο πατέρας του και η γη (η φύση) η μητέρα του» (Μαρξ K, 1978, σσ. 57-8). Αυτή η αντίληψη της εργασιακής διαδικασίας σηματοδοτεί έτσι την είσοδο της

Φύσης στην εποχή της τεχνικής της καθυπόταξης, την επέλευση μιας οριστικής τομής μεταξύ ενός υποκειμένου και μιας Φύσης-αντικειμένου και της ταυτόχρονης υπαγωγής τους στην αρχή της παραγωγής. Η κυριαρχία της αρχής της παραγωγής καθυποτάσσει ταυτόχρονα τη Φύση και το άτομο ως οικονομικούς συντελεστές παραγωγής και ως αμοιβαίους όρους μιας ενιαίας επιχειρησιακής τελικότητας, που είναι πάντα μια διαδικασία εργασίας. Από την άλλη, η αξία χρήσης τίθεται επέκεινα της αξίας, αποκλείεται από το πεδίο της κριτικής θεωρίας: «Αν συγκρίνουμε το προτσές δημιουργίας αξίας με το προτσές εργασίας θα δούμε ότι το δεύτερο συνίσταται στην ωφέλιμη εργασία που παράγει αξίες χρήσης. Η κίνηση εξετάζεται εδώ ποιοτικά, στον ιδιαίτερο τρόπο της, σύμφωνα με τον σκοπό και το περιεχόμενό της. Το ίδιο προτσές εργασίας παρουσιάζεται στο προτσές δημιουργίας αξίας μόνο από την ποσοτική του πλευρά» (Μαρξ K, 1978, σ. 208). Ωστόσο, το στάδιο της αξίας χρήσης είναι, όπως είδαμε, ήδη παρόν στη διαδικασία “αξιοποίησης”, συνιστά τον τόπο της αντικειμενοποίησης της εργασίας ως παραγωγικής δύναμης, τον φαντασιακό τόπο του “ωφέλιμου μετασχηματισμού της φύσης”. Το προϊόν της εργασίας ιδωμένο ως “χρήσιμο αντικείμενο” –και η ίδια η εργασία ιδωμένη ως χρήσιμη δραστηριότητα– είναι ήδη ένα κοινωνικό ιερογλυφικό, μία ιερογλυφική αφαίρεση που παράγεται και καθορίζεται κοινωνικά. Η έννοια της χρησιμότητας προβαίνει ως μια φυσική κατηγορία, εγκαθιδρύοντας έτσι ένα μοντέλο φυσικής εξομοίωσης, το οποίο, όμως, δεν έχει καμιά σχέση –και δη βρίσκεται στον αντίτοδα– με τον πλούτο της συμβολικής ανταλλαγής. Ο συμβολικός πλούτος δεν είναι το προϊόν μιας ωφέλιμης επένδυσης, μιας διαδικασίας αξιοποίησης· πηγάζει, αντιθέτως, από την σπατάλη, το παιχνίδι, την καταστροφή, την παράβαση, από την αποδιάρθρωση της αξίας και την περιφρόνηση της φυσικής αναγκαιότητας. Δεν απορρέει από την υστεροβουλία της απόδοσης, από αυτόν τον εξαναγκασμό που στοχεύει να κάνει τη φύση να αποδώσει· είναι μια ενορμητική δαπάνη, μια χαριστική πράξη, ένα παιχνίδι με τον θάνατο ή «μια εορταστική εξανέμιση των δυνάμεων του σώματος» (Baudrillard J, ο.π, σσ. 40-5, 51-3).

vii) Η κατανάλωση και ο φετιχισμός της ανάγκης

Ο φετιχισμός της εργασίας συναρθρώνεται άρρηκτα με το φετιχισμό της ανάγκης. Όλος ο λόγος για τις ανάγκες εδράζεται επίσης σε μιαν αυθαίρετη ανθρωπολογική παραδοχή: της φυσικής τάσης για ευτυχία. Πρόκειται για μια ιδεολογική κατηγορία, που καθίσταται λειτουργική υπό την αιγίδα του μύθου της ισότητας. Ο εξισωτικός μύθος – ιστορικό απότοκο της Βιομηχανικής επανάστασης και των επαναστάσεων του 19^{ου} αιώνα – εγκολπώνει και ενσαρκώνει το μύθο της ευτυχίας, παράγοντας τη νεοτερική έννοια της ευημερίας: για να γίνει το ιδεολογικό εργαλείο του εξισωτικού μύθου, πρέπει η ευτυχία να μπορεί να μετρηθεί. Η ευημερία είναι η μετωνυμία μιας μετρήσιμης ευτυχίας, μιας ευτυχίας που πρέπει να μετράται με αντικείμενα και σημεία, να υπακούει στο απόλυτο μέτρο ορατών κριτηρίων. Οι εξισωτικές απαιτήσεις που θέτει ο μύθος της ευημερίας απορρέουν κατ' ουσία από τη βασική αρχή του ατομικισμού, από την εγκαθίδρυση –κατ' επέκταση– της δημοκρατικής βασικής αρχής: τη ρητή αναγνώριση στο κάθε άτομο στο δικαίωμα στην ευτυχία. Έτσι, η πραγματική ισότητα μεταπίπτει σε ισότητα ενώπιον του αντικειμένου ή σε ισότητα ενώπιον άλλων σημείων της κοινωνικής επιτυχίας και ευτυχίας. Καθώς όλοι οι άνθρωποι αναγνωρίζονται ως ίσοι ενώπιον της ανάγκης, η ισότητά τους ενώπιον του αντικειμένου της ανάγκης (της αξίας χρήσης) προβάλλει ως αυτονόητη: «Στο επίπεδο του μπιφτεκιού (αξία χρήσης), δεν υπάρχει προλετάριος ούτε προνομιούχος» (Baudrillard J, 2000, σ. 46). Κατ' αυτόν τον τρόπο οι αλληλένδετοι μύθοι της ευημερίας και των αναγκών, προσδίδοντας ένα μυστικιστικό περιεχόμενο στην έννοια της ισότητας, ασκούν μια ισχυρή ιδεολογική λειτουργία απορρόφησης και συσκότισης των αντικειμενικών, κοινωνικών και ιστορικών καθορισμών της ανισότητας. Εξ ου το κατ' εξοχήν ιδεολογικό πλάσμα της κοινωνίας της αφθονίας. Το ιστορικό και πολιτικό όχημα αυτής της αφθονίας δεν είναι παρά η διαδικασία της οικονομικής μεγέθυνσης. Η ιδεολογία της μεγέθυνσης στηρίζεται κατ' ουσία σε δύο ιδεαλιστικές εξισώσεις: μεγέθυνση=αφθονία, αφθονία=δημοκρατία, ενώ παρακάμπτει τα -κατ' εξοχήν εμπειρικά- προβλήματα της φτώχειας και της ανισότητας ορίζοντας τα απλώς ως υπολειμματικά ή αδρανειακά φαινόμενα. Συσκοτίζει έτσι το βασικό κοινωνιολογικό χαρακτηριστικό της μεγέθυνσης, το γεγονός δηλαδή, ότι, ακόμα και αν η μεγέθυνση εγκαινιάζει την πρόσβαση όλων σε ένα αύξον απόλυτο εισόδημα, διέπεται η ίδια στη θεμελιώδη κίνησή της από μια διαδικασία διαστρέβλωσης που δομεί το αληθινό της νόημα. Αυτή η δομική διαστρέβλωση κάνει ώστε η μεγέθυνση να επιβεβαιώνει τον σκοπό της ακριβώς χάρις στις ανισότητες και ανισορροπίες, τις οποίες κατά τα άλλα χαρακτηρίζει ως παροδικές και συγκυριακές δυσλειτουργίες (Baudrillard J, 2000, σσ. 45-50).

Η κατηγορία της αφθονίας προϋποθέτει την κατηγορία της σπανιότητας. Η σπανιότητα όμως δεν είναι –μολονότι εμφανίζεται ως τέτοια– μια διατορική κατάσταση, που ανήκει

στη φυσική τάξη πραγμάτων της ανθρώπινης κοινωνίας. Η σπανιότητα δεν είναι στην πραγματικότητα παρά μια ιδεοληψία που παράγεται από την τάξη της παραγωγής, ένα φάντασμα που κάθε παραγωγιστικό σύστημα προσπαθεί να εξορκίσει με το δομικό μύθο της αφθονίας. Δεν είναι καθόλου οι πρωτόγονες κοινωνίες, αλλά ίσα ίσα οι σύγχρονες βιομηχανικές κοινωνίες και οι κοινωνίες της αγοράς που κυβερνώνται από την ιδεοληψία της σπάνης. Και τούτο γιατί η ατέρμονη διαδικασία μεγέθυνσης δεν κάνει άλλο από το να αναστέλλει επ' αόριστον την επίτευξη μιας οριστικής ισορροπίας μεταξύ της ανθρώπινης παραγωγής και των ανθρώπινων σκοπών. Αυτό που, αντιθέτως, χαρακτηρίζει πολλές πρωτόγονες κοινωνίες, και αυτό που τις διαφοροποιεί από τις αστικές κοινωνίες του Homo oeconomicus, είναι ότι οι πρωτόγονοι εκεί δεν κατέχουν τίποτα, δεν έχουν καμιά ιδεοληπτική σχέση με τα αντικείμενα και δεν πειθαρχούν σε κανέναν οικονομικό υπολογισμό. Τα βασικά χαρακτηριστικά αυτών των πρωτόγονων κοινωνιών είναι η “συλλογική απρονοητικότητα” και η “συλλογική σπατάλη”. Και η σπατάλη είναι μια ένδειξη ακριβώς της πραγματικής αφθονίας. Άλλωστε, όπως λέει ο Sahlins, «η φτώχεια δεν είναι δεν είναι ούτε η μικρή ποσότητα αγαθών ούτε απλώς μια σχέση σκοπών και μέσων: είναι μια σχέση μεταξύ ανθρώπων». Γι' αυτό και η κοινωνική λογική της κατανάλωσης στις σύγχρονες κοινωνίες δεν είναι –όπως θα το ήθελε η αστική ή η μαρξιστική πολιτική οικονομία– μια λογική της ατομικής προσοικείωσης της αξίας χρήσης, αλλά μια λογική της παραγωγής και του χειρισμού των κοινωνικών σημαντικών. Ειδικότερα η διαδικασία της κατανάλωσης θα πρέπει να αναλυθεί ως μια διαδικασία καταστατικής διαφοροποίησης στην οποία τα αντικείμενα διατάσσονται ως σημεία σε μιαν ιεραρχημένη κλίμακα κοινωνικών αξιών. Η ιεραρχία των αναγκών και των αντικειμένων είναι κατ' ανάγκην κοινωνικά επιλεκτική: οι ανάγκες και οι ικανοποιήσεις τους είναι συνάρτηση μιας κατηγορικής κοινωνικής επιταγής, η οποία υπαγορεύει την πάση θυσία διατήρηση της απόστασης και της διαφοράς δια των σημείων. Έτσι, η κατανάλωση των αντικειμένων –σε συνδυασμό με άλλα κοινωνικά σημαίνοντα, όπως η γνώση, η εξουσία, η κουλτούρα κτλ– είναι μια διαδικασία κοινωνικής διαφοροποίησης ή διαφορικής εγγραφής σ' έναν κοινωνικό κώδικα που οι κανόνες του διαφεύγουν ουσιαστικά από τα άτομα. Σ' αυτήν την περίπτωση η κατανάλωση είναι ένα στάδιο σε μια διαδικασία επικοινωνίας, δηλαδή μια ενέργεια αποκρυπτογράφησης, που προϋποθέτει τον έλεγχο ή την κατοχή ενός πολιτισμικού κώδικα. Όπως, χαρακτηριστικά, λέει ο Bourdieu, το οράν (voir) είναι πλέον συνάρτηση του γνωρίζειν (savoir), και αυτή η διάκριση καθιερώνει επίσης τη διάκριση μεταξύ λειτουργίας και μορφής. Η κυριαρχία της μορφής επί της λειτουργίας συνεπάγεται έτσι τη θέσμιση της κατανάλωσης ως ενός πεδίου κυκλοφορίας και επένδυσης “πολιτισμικού κεφαλαίου”. Ο καταναγκασμός της σχετικότητας που διέπει αυτήν την διαδικασία (διότι η διαφοροποίηση προϋποθέτει ήδη την εγκαθίδρυση μιας άνισης και ιεραρχικής κοινωνικής οργάνωσης) σημαίνει επίσης ότι ο θεμελιώδης χαρακτήρας της

κατανάλωσης είναι απεριόριστος και ακόρεστος. Γι' αυτό και το χάσμα μεταξύ σκοπών και μέσων δεν είναι δυνατόν να πληρωθεί ποτέ, παρά τους ρυθμούς μεγέθυνσης. Και αυτό ακριβώς το ανεκπλήρωτο είναι που θρέφει το φάντασμα της αφθονίας. Αυτό που συμβαίνει, λοιπόν, είναι ότι το πρόβλημα της σπανιότητας παράγεται από το ίδιο το σύστημα που (αυτο)καλείται να το υπερνικήσει. Το ίδιο το βιομηχανικό σύστημα, που υποθέτει τη μεγέθυνση των αγαθών, υποθέτει και ένα διηνεκές πλεόνασμα των αναγκών σε σχέση με την προσφορά των αγαθών. Η κρίσιμη μεταβλητή που ενυπάρχει σ' αυτήν τη δομική ανισορροπία είναι, όπως ήδη είδαμε, η διαφοροποίηση, η απαίτηση για την κοινωνική εξουσία του κύρους. Και αυτή η απαίτηση είναι απεριόριστη, με την έννοια ότι είναι πάντα πλεοναστική σε σχέση με την αυξανόμενη διαφοροποίηση των προϊόντων. Η κοινωνία του θεάματος, της διαφήμισης και της μόδας εδράζεται, ακριβώς, στις διαφορικές σχέσεις των ανθρώπων και των κοινωνικών τάξεων, στην ανταγωνιστική ιεραρχία των κοινωνικών σημαίνοντων καταστατικής θέσης και των υλικών διάκρισης (Baudrillard J, 2000, σσ. 60-70, Bourdieu P, 1984, pp. 1-7).

Ο φετιχισμός των αναγκών δεν έγκειται ακριβώς στο ότι οι ανάγκες είναι κοινωνικά ή πολιτισμικά προϊόντα, ενώ αυτές εμφανίζονται, υποτίθεται, ως φυσικές. Ο φετιχισμός των αναγκών έγκειται αντιθέτως στην ίδια την παραδοχή μιας “κοινωνικής δυναμικής” των αναγκών, στην ανθρωπολογική παραδοχή ενός ατόμου, που είναι προικισμένο με ανάγκες και που η φύση το οδηγεί να τις ικανοποιεί. Το ζήτημα συνεπώς δεν είναι ο τρόπος διαμόρφωσης των αναγκών, το κατά πόσο οι ανάγκες είναι προϊόν συμμόρφωσης ή προσχώρησης σε ένα σύστημα αξιών ή το κατά πόσο οι ανάγκες είναι “φυσικές” ή “τεχνητές”. Αυτές οι αναλύσεις παραμένουν δέσμιες της ηθικολογικής και φιλοσοφικής παράδοσης του ουμανιστικού πνεύματος και των συναφών δοξασιών περί αλλοτρίωσης. Ούτε μπορούμε να εντοπίσουμε το φετιχισμό των αναγκών σε αυτό που ο Galbraith αποκαλεί η “ανεστραμμένη κυριαρχία”, στην οποία η παραγωγική επιχείρηση ελέγχει τις συμπεριφορές της αγοράς, διευθύνοντας και ελέγχοντας τις κοινωνικές στάσεις και τις ανάγκες (σε αντίθεση με την “κλασική ιεραρχία”, στην οποία η πρωτοβουλία ανήκει στον καταναλωτή και μεταδίδεται δια μέσου της αγοράς στις παραγωγικές επιχειρήσεις) (Galbraith J.K, 1987). Αυτές οι αναλύσεις είναι σωστές στο βαθμό που συντρίβουν το μύθο της ελευθερίας και της κυριαρχίας του καταναλωτή, αναδεικνύοντας τη θεμελιώδη ανελευθερία του: «πράγματι, ο καταναλωτής είναι κυρίαρχος μέσα σε μια ζούγκλα ασχήμιας, στην οποία του έχουν επιβάλλει την ελευθερία της επιλογής. Το σύστημα της κατανάλωσης συμπληρώνει έτσι ιδεολογικά, και αντικαθιστά το εκλογικό σύστημα. Το drugstore και το απομονωτήριο, γεωμετρικοί τόποι της απομικής ελευθερίας, είναι και οι δύο μαστοί του συστήματος» (Baudrillard J, ο.π, σ. 76). Μια τέτοια, όμως, ανάλυση αναπαράγει τη διχοτόμηση μεταξύ “αυθεντικών” και “τεχνητών” ικανοποιήσεων και, ως εκ τούτου, την πλασματική προοπτική μιας “αρμονικής” και ισορροπημένης ανάπτυξης

των ατομικών αναγκών-ικανοποιήσεων, ενταγμένης σε μια, εξίσου αρμονική, κοινωνική οργάνωση των συλλογικών αναγκών. Διότι η διάκριση αυθεντικού-τεχνητού είναι μια ιδεαλιστική παράσταση, μια ιδεολογική παραγωγή της μεγέθυνσης, που υπονοεί μια θεωρία των ανθρώπινων σκοπών, αποτελώντας κατ' ουσίαν μέρος της κατανάλωσης: «...Από τη σκοπιά της καθαυτό ικανοποίησης του καταναλωτή, τίποτε δεν επιτρέπει να χαράξουμε ένα όριο του "πλαστού". Η απόλαυση της τηλεόρασης ή του εξοχικού βιώνεται σαν "αληθινή" ελευθερία, κανένας δεν το βιώνει αυτό σαν αλλοτρίωση, μόνον ο διανοούμενος μπορεί να το πει από το βάθος του ηθικολογούντος ιδεαλισμού του, αλλά αυτό τον χαρακτηρίζει ακόμα περισσότερο αλλοτριωμένο ηθικολόγο» (Baudrillard J, ο.π, σ. 77).

Δεν υπάρχει, συνεπώς, καμιά φυσική τάση προς την αυθεντικότητα, όπως δεν υπάρχει καμιά φυσική τάση συμμόρφωσης προς τον εξαναγκασμό της ζήτησης. Ούτε είναι ακριβής η θέση σύμφωνα με την οποία οι ανάγκες δεν είναι παρά εξ ανακλάσεως είδωλα της παραγωγής, με την έννοια ότι οι επιχειρήσεις, καθώς παράγουν συγκεκριμένα αγαθά και υπηρεσίες παράγουν συγχρόνως όλα τα μέσα υποβολής για να κάνουν τα προϊόντα τους αποδεκτά, και άρα κατά βάθος παράγουν τις ανάγκες που τους αντιστοιχούν (δες Galbraith, ο.π). Αυτή η θέση στηρίζεται στη θεωρία της χειραγώγησης (manipulationism) του καταναλωτή, σύμφωνα με την οποία η επιθυμία νέων αγαθών ενσταλάζεται στους καταναλωτές μέσω των πρακτικών της υποβολής, της διαφήμισης και των άλλων υπηρεσιών (agencies) της αγοράς. Η θεωρία της χειραγώγησης ή της εξαπάτησης των καταναλωτών –πέραν των άλλων αδυναμιών της– φαίνεται έτσι να υποκύπτει στις βασικές παραδοχές της φιλοσοφίας του ωφελιμισμού. Κατά πρώτο λόγο, εφόσον υποθέτοντας ότι η αυθεντική ικανοποίηση απορρέει από κάποια ενδογενή χρησιμότητα, αγνοεί τις συμβολικές επιφορτίσεις της κατανάλωσης. Και κατά δεύτερο λόγο, εφόσον προκρίνοντας την αναγκαιότητα του "ορθολογικού" υπολογισμού, αγνοεί το γεγονός ότι η καταναλωτική επιλογή είναι επίσης συναρτημένη με ψυχικές ή αισθητικές προδιαθέσεις (Campbell C, 1989, στο Lee M.J, 2000, pp. 58-60). Αυτό που όντως συμβαίνει είναι ότι το σύστημα των αναγκών είναι το προϊόν των παραγωγικού συστήματος. Που σημαίνει ότι οι ανάγκες δεν παράγονται μία προς μία, σε σχέση με τα αντίστοιχα αντικείμενα, αλλά παράγονται ως σύστημα, ως καταναλωτική δύναμη ή ως συνολική διαθεσιμότητα στο γενικότερο πλαίσιο των παραγωγικών δυνάμεων. Η γενεαλογία της κατανάλωσης ανιχνεύεται στην ίδια την πορεία ανάπτυξης του βιομηχανικού συστήματος: η παραγωγική τάξη πραγμάτων παράγει το σύστημα των αναγκών ως σύνολο εκλογικευμένο και ολοκληρωμένο σε μια διαδικασία συνολικού ελέγχου των παραγωγικών δυνάμεων και των παραγωγικών διαδικασιών. Το σύστημα αυτό είναι συμπληρωματικό των τριών λοιπών συστημάτων του βιομηχανικού συστήματος: του τεχνικού συστήματος που στηρίζεται στη μηχανή, του συστήματος του κεφαλαίου ως ορθολογικού συστήματος επένδυσης και κυκλοφορίας, και του συστήματος

της μισθωτής εργασιακής δύναμης ως αφηρημένης και συστηματοποιημένης παραγωγικής δύναμης. Οι ανάγκες παράγονται λοιπόν ως στοιχεία του συστήματος, ενώ εμφανίζονται – και εδώ συνίσταται η φετιχιστική μορφή εμφάνισης των αναγκών – ως σχέσεις μεταξύ ατόμων και αντικειμένων. Κατ' ουσίαν το σύστημα των αναγκών, ως η πιο προωθημένη μορφή της ορθολογικής συστηματοποίησης των παραγωγικών δυνάμεων στο ατομικό επίπεδο, αρνείται οποιαδήποτε σχέση ηδονής ή ικανοποίησης, «όπως ακριβώς η εργασιακή δύναμη [...] αρνείται τη σχέση του εργάτη με το προϊόν της εργασίας του –όπως ακριβώς η ανταλλακτική αξία δεν έχει πια καμιά σχέση με τη συγκεκριμένη και προσωπική ανταλλαγή, ούτε η εμπορευματική μορφή με τα πραγματικά αγαθά» (Baudrillard J, 2000, σσ. 72-80).

Καθώς, λοιπόν, η αξία χρήσης δεν υπονοείται από τη λογική της ανταλλακτικής αξίας – που είναι μια λογική της ισοδυναμίας – ο φετιχισμός του εμπορεύματος φαίνεται να εκπορεύεται αποκλειστικά από την ιδιότητα της ανταλλακτικής αξίας. Κατ' αυτόν τον τρόπο η αξία χρήσης ή η χρησιμότητα διαφεύγει από τον ιστορικό καθορισμό της τάξης και αντιπροσωπεύει μια τελικότητα, μια αντικειμενική τελική σχέση που υπακούει μόνον στον ίδιο τον σκοπό της (*destination propre*). Αυτό που συμβαίνει όντως είναι ότι η αξία χρήσης είναι μια φετιχοποιημένη κοινωνική σχέση, μια αφαίρεση από το σύστημα των αναγκών που αποκρύπτεται από την ενδογενή τελικότητα των εμπορευμάτων ως αξιών χρήσης, όπως ακριβώς η αφηρημένη κοινωνική εργασία είναι η βάση της λογικής της ισοδυναμίας που αποκρύπτεται από την δήθεν ενυπάρχουσα αξία των εμπορευμάτων. Ο φετιχισμός του εμπορεύματος υποβαστάζεται από την ενότητα των δύο αυτών φετιχοποιήσεων: της αξίας χρήσης και της ανταλλακτικής αξίας. Αυτή η υπόθεση προϋποθέτει μία ταυτόσημη αφηρημένη λογική ισοδυναμίας, έναν ταυτόσημο κώδικα τόσο όσον αφορά στην ανταλλακτική αξία όσο όσον αφορά και στην αξία χρήσης. Που σημαίνει, με τη σειρά του, ότι η αξία χρήσης εγγράφεται ως ζωτική προϋπόθεση της ανταλλαξιμότητας των αγαθών, ως αρχή πραγματικότητας των αγαθών-αντικειμένων. Κάθε προϊόν, ως αξία χρήσης, είναι ήδη μια αφηρημένη καθολικότητα, μια ορθολογικο-λειτουργική αντικειμενικότητα, που υπόκειται ως τέτοιο στην αρχή της ισοδυναμίας – αν και όχι με την αυστηρή ποσοτική-μαθηματική έννοια. Κατ' επέκταση, όπως ο εξατομικευμένος παραγωγός υπόκειται στην αρχή της καθολικής κοινωνικής εργασίας, έτσι και ο καταναλωτής αξιών χρήσης υπόκειται στην αρχή της αφηρημένης κοινωνικής ανάγκης. Περαιτέρω, η αρχή της ισοδυναμίας εξαφανίζει κάθε συμβολική αμφισθημά, εισάγοντας το αντικείμενο στο πεδίο της πολιτικής οικονομίας ως θετική αξία, υπαγόμενο εξ ολοκλήρου στη μονοσημία της χρησιμότητας. Η χρησιμότητα εισάγεται έτσι ως ηθικός κώδικας στο σώμα του αντικειμένου και εγκαθιδρύεται εκεί ως η μόνη του ουσία. Από την άλλη, όλες οι επιθυμίες και τα ένστικτα που αναδύονται από το ανθρώπινο σώμα ορθολογικοποιούνται και τελικοποιούνται από το σύστημα των αναγκών. Κατ' αυτόν τον

τρόπο ο φετιχισμός της αξίας χρήσης εμβαθύνει και τελειοποιεί τον φετιχισμό του εμπορεύματος. Διότι δεν εγκαθιδρύει απλώς τον homo economicus κατά την καπιταλιστική διαδικασία παραγωγής, αλλά γιατί, κατά τη διαδικασία της ικανοποίησης, δομεί την ίδια τη σχέση του ανθρώπου με τον εαυτό του. Η ίδια η σχέση του ανθρώπου με τον εαυτό του, τους άλλους και τα αντικείμενα, η ίδια η ικανότητα ευχαρίστησης υποβιβάζονται σε μια κυριολεκτικώς παραγωγική δύναμη, υπαγόμενη στον κώδικα ισοδυναμίας της αξίας (Baudrillard J, 1988, pp. 64-75).

Επίλογος

Η ανάλυση που προηγήθηκε βασίστηκε σε μια μεθοδολογική αναγκαιότητα. Προσπαθήσαμε να αναλύσουμε τις διάφορες πτυχές του φαινομένου του φετιχισμού στηριζόμενοι σε κάποιες θεωρητικές προϋποθέσεις ή παραδοχές που επιβάλλονταν κάθε φορά από το ίδιο το αντικείμενο της ανάλυσης. Έτσι στην πρώτη ενότητα προσπαθήσαμε να καταδείξουμε πώς η κυριάρχηση της εμπορευματικής μορφής καταλήγει στη μυστικοποίηση των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής ή πώς η ανταλλακτική αξία, ως η αναγκαία μορφή εμφάνισης της αξίας, μεταβάλλει κάθε ανθρώπινο προϊόν σε κοινωνικό ιερογλυφικό. Μολονότι, ωστόσο, ο ίδιος ο κώδικας της ποσοτικής ισοδυναμίας είναι δημιούργημα της ανταλλαγής και όχι καθ' εαυτής της παραγωγικής διαδικασίας, η θεωρία της αξίας και των μορφών εμφάνισής της δεν αναφέρεται στην αφηρημένη κατασκευή της απλής εμπορευματικής παραγωγής ή του αντιπραγματισμού, αλλά στην κοινωνία του κεφαλαίου και της μισθωτής εργασίας, στην κοινωνία της γενικευμένης εμπορευματικής παραγωγής. Συνεπώς, η ιδιοκτησία, ως θεσμική προϋπόθεση της εμπορευματικής κυκλοφορίας, ως έγκυρη αξιακή υπόσταση που μπορεί να κυκλοφορεί, πρέπει να διερευνηθεί ως μια κοινωνικο-ιστορική σχέση μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας. Κατ' αυτό τον τρόπο, ο φετιχισμός του κεφαλαίου, όπως αναλύθηκε στην τρίτη ενότητα, συναρθρώνεται άρρηκτα με το φετιχισμό του εμπορεύματος, όπως αυτός αναλύθηκε στην πρώτη ενότητα. Η σύνδεση μεταξύ των δύο αποτυπώνεται στην ανάλυση του χρήματος ως του κατ' εξοχήν φετίχ. Διότι το χρήμα, ως το γενικό εμπόρευμα, τελειοποιεί και εξορθολογίζει το κοινωνικό ενέργημα που αναγνωρίζει τη δυνατότητα ιδιοποίησης αλλότριας εργασίας.

Στην τέταρτη ενότητα εξετάστηκε ο τρόπος με τον οποίο η κατίσχυση της εμπορευματικής μορφής, ως καθολικής κατηγορίας του κοινωνικού είναι, διαποτίζει όλες τις μορφές των αντικειμενικών και υποκειμενικών φαινομένων στην αστική κοινωνία. Εξετάζουμε, επίσης, πώς η ορθολογικοποίηση της εργασιακής διαδικασίας κατατείνει στην ορθολογική διάσπαση τόσο του αντικειμένου όσο και του υποκειμένου της εργασίας. Θα πρέπει, ωστόσο, να επισημανθεί ότι μολονότι αυτή η τάση πραγμοποίησης είναι πανίσχυρη δεν μπορεί ποτέ να πραγματοποιηθεί εξ ολοκλήρου. Και τούτο διότι, όπως χαρακτηριστικά λέει ο Καστοριάδης «ο καπιταλισμός δεν μπορεί να λειτουργήσει παρά κινητοποιώντας διαφκώς την καθαρά ανθρώπινη δραστηριότητα των υποτακτικών του, τους οποίους την ίδια σπιγμή προσπαθεί να υποβιβάσει και να απανθρωπίσει όσο γίνεται περισσότερο» (Καστοριάδης Κ, 1981, σ. 29). Ισως εδώ ακριβώς έγκειται η έσχατη αντίφαση του καπιταλισμού, στο γεγονός, δηλαδή, ότι η ουσιαστική τάση του καπιταλισμού, που είναι όντως η πραγμοποίηση, δεν πραγματοποιείται παρά μόνο στο

μέτρο που ο αγώνας των ανθρώπων εναντίον της καθιστά αδύνατη την πλήρη επικράτησή της (Καστοριάδης Κ, ό.π, σσ. 29-30).

Στην πέμπτη ενότητα προσπαθήσαμε να καταδείξουμε ότι η εργασία δεν είναι απλώς η σκοπιά της μαρξικής κριτικής αλλά το ίδιο το αντικείμενό της. Μια τέτοια ανάλυση ανασκευάζει εκείνες τις θέσεις του παραδοσιακού μαρξισμού (δες π.χ Hilferding, 1975), που εννοούσαν την αξία ως μια κατηγορία διανομής του κοινωνικού πλούτου και την εργασία ως μια υπεριστορική πηγή πλούτου. Η αξία, ως μορφή εμφάνισης, είναι τόσο μυστικοποιητική όσο και αποκαλυπτική μιας κοινωνικής ουσίας –της εργασίας–, η οποία όμως είναι μια ιστορικά ειδική μορφή εργασίας. Κατ' επέκταση, η κοινωνική κυριαρχία δεν περιορίζεται επ' ουδενί στο πεδίο της ταξικής “εκμετάλλευσης”, αλλά εκτείνεται στις αφηρημένες δομές κυριαρχίας που συγκροτούνται από τις ιστορικά ιδιαίτερες κοινωνικές μορφές της αξίας και της εργασίας. Συνεπώς, ο ρόλος της κοινωνικής κριτικής δεν είναι απλώς η αποφετιχοποίηση της μορφής εμφάνισης του κοινωνικού προϊόντος (αξία-εμπόρευμα) αλλά η αποφετιχοποίηση της ενυπάρχουσας σχέσης μεταξύ της μορφής εμφάνισης και του κοινωνικού της περιεχομένου. Στις κοινωνίες όπου το εμπόρευμα είναι η γενική μορφή του προϊόντος η ίδια η εργασία συνιστά το θεσμό καθολικής διαμεσολάβησης: η εργασία και τα προϊόντα της αυτό-διαμεσολαβούνται. Αυτή η ανακλαστική στιγμή καθορίζει την ειδική φύση της εργασίας στον καπιταλισμό. Αυτή, όμως, η ειδική λειτουργία της εργασίας δεν είναι προφανής. Ο θεμελιώδης πυρήνας του φετιχισμού έγκειται στη μοναδική ιδιότητα της καπιταλιστικής εργασίας που συγκροτεί την εργασία τόσο ως “ουσία” όσο και ως “μορφή εμφάνισης” –τόσο ως αντικειμενοποιούσα παραγωγική δραστηριότητα όσο και ως θεσμό κοινωνικής μεσολάβησης/αξιοδότησης. Ο φετιχισμός, λοιπόν, συνίσταται στην πρόσληψη της αξίας ως συγκροτούμενης από τη δαπάνη καθ' εαυτής εργασίας και, κατ' επέκταση, ως διιστορικό καθορισμό του πλούτου.

Η ανάλυση του φετιχισμού της εργασίας και της ανάγκης (δες ενότητες vi. και vii.) δεν αναιρεί τη θεμελιώδη σημασία της μαρξικής θεωρίας του φετιχισμού του εμπορεύματος, αλλά καλύπτει, εν τούτοις, ένα σημαντικό της έλλειμμα. Όπως το θέτει ο Baudrillard, «ο Μαρξ συνέτριψε το μύθο του homo oeconomicus, αυτόν το μύθο στον οποίο συνοψίζόταν όλη η διαδικασία φυσικής εξομοίωσης (naturalisation) του συστήματος της ανταλλακτικής αξίας [...]. Άλλα το έκανε στο όνομα της ενεργού παρουσίας της εργατικής δύναμης, της ιδιαίτερης δύναμης του ανθρώπου να προκαλεί την εμφάνιση αξίας χάρη στην εργασία του (pro-ducere), και αναρωτιέται κανείς μήπως δεν υπάρχει και εδώ ένας ανάλογος μύθος [...] μια εξίσου αυθαιρέτη σύμβαση, ένα μοντέλο προσομοίωσης (modèle de simulation) προορισμένο να κωδικοποιεί κάθε ανθρώπινο υλικό, κάθε ενδεχόμενο επιθυμίας και ανταλλαγής με όρους αξίας, τελικότητας και παραγωγής» (Baudrillard J, 1990, σ. 15). Η “προφάνεια” του ανθρώπου ως παραγωγού

αξίας κορυφώνεται στη δήθεν φυσικότητα της χρησιμότητας (περιλαμβανομένης και αυτής της εργατικής δύναμης). Το προϊόν της εργασίας, όμως, ιδωμένο ως “χρήσιμο αντικείμενο” –και όχι απλώς ιδωμένο στη συνάφεια της ανταλλαγής και της διανομής– είναι ίδη ένα κοινωνικό ιερογλυφικό που παράγεται και καθορίζεται κοινωνικά. Ο δε φετιχισμός της εργασίας αποκρυσταλλώνεται στον εγκλεισμό της εργατικής δύναμης στη σφαίρα της αξίας χρήσης, που θέτει την εργασία ως τον καθολικό και διαγενικό τύπο κοινωνικού πλούτου.

Κατά όμοιο τρόπο εμφανίζεται επίσης η έννοια της ανάγκης στη σημερινή λειτουργία της (κατανάλωση αξίας χρήσης). Η φετιχιστική μορφή εμφάνισης των αναγκών συνίσταται στο γεγονός ότι, ενώ οι ανάγκες παράγονται ως στοιχεία του συστήματος, εμφανίζονται ως εκπορευόμενες από μια λογική της ικανοποίησης, της ατομικής προσοικείωσης αξιών χρήσης. Στην τελευταία ενότητα της παρούσας εργασίας προσπαθήσαμε, ακριβώς, να δείξουμε πως η κοινωνική λογική της κατανάλωσης είναι, αφ' ενός, μια λογική του χειρισμού κοινωνικών σημαινόντων και, αφ' ετέρου, μια λογική του συστήματος της παραγωγής. Και στις δύο περιπτώσεις η κατανάλωση εγγράφεται ως ένας ταξικός θεσμός. Η υπόθεση του φετιχισμού της ανάγκης προϋποθέτει μία ταυτόσημη λογική ισοδυναμίας που διέπει τόσο την ανταλλακτική αξία όσο και την αξία χρήσης. Έτσι, αν το εμπόρευμα είναι όντως μια αδιάσπαστη ενότητα αξίας και αξίας χρήσης, ο φετιχισμός του εμπορεύματος συνίσταται από την ενότητα των δύο αυτών φετιχοποιήσεων: της αξίας χρήσης και της ανταλλακτικής αξίας.

Βιβλιογραφία

- Althusser L, Θέσεις, Εκδόσεις Θεμέλιο, 1994.
- Baudrillard J, *O Καθρέφτης της Παραγωγής ή Η Κριτική Ανταπάτη του Ιστορικού Υλισμού*, Αλεξάνδρεια, 1990.
- Baudrillard J, *Η Καταναλωτική Κοινωνία: Οι Μύθοι της, οι Δομές της*, Νησίδες, 2000.
- Baudrillard J, “For a critique of the political economy of sign” in M. Poster (ed), *Jean Baudrillard: Selected Writings*, Cambridge: Polity Press, 1988.
- Benjamin M, Θέσεις για τη Φιλοσοφία της Ιστορίας, Ουτοπία, 1983.
- Berman M, “Freedom and Fetishism” in Berman M (ed), *Adventures in Marxism*, Verso.
- Böhm-Bawerk E, “Karl Marx and the Close of his System”, Edited by Sweezy P, Clifton: Augustus M. Kelley, 1975.
- Bourdieu P, *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*, London: Routledge and Kegan Paul, 1984.
- Braudel F, *Υλικός Πολιτισμός, Οικονομία και Πολιτισμός (15^{ος}-18^{ος} αιώνας)*, τ. Α', M.E.A.T, 1995.
- Campbell C, *The Romantic Ethic and the Spirit of Modern Consumerism*, Oxford: Blackwell Publishers, 1989.
- Cohen G.A, *Karl Marx's Theory of History: A Defence*, Clarendon Press-Oxford, 1984.
- Cutler A et al, *Marx's 'Capital' and Capitalism Today, Vol I*, London: Routledge & Kegan Paul, 1977.
- Ellen R, “Fetishism”, *Man*, New Series, Volume 23, Issue 2, Jun., 1988.
- Elson D (ed), *Value: The Representation of Labor in Capitalism*, London: CSE Books, 1979.
- Fischer N, “The Ontology of Abstract Labor”, *Review of Radical Political Economics* 14:2, 1982.
- Galbraith J.K, *The Affluent Society*, Harmondsworth: Penguin Books, 1987.
- Hilferding R, *Böhm-Bawerk's Criticism of Marx*, Edited by Sweezy P, Clifton: Augustus M. Kelley, 1975.
- Hunt E.K, “Marx's Concept of Human Nature and The Labor Theory of Value”, *Review of Radical Political Economics* 14:2, 1982.
- Θεοτοκάς Ν και Σταθάκης Γ, *Δοκίμια για τον Μαρξ*, Εκδόσεις ο Πολίτης, 1996.
- Kay G, “Why Labour is the Starting Point of Capital”, in Elson D (ed), *Value: The Representation of Labor in Capitalism*, London: CSE Books, 1979.
- Καστοριάδης Κ, *Η Φαντασιακή Θέσμιση της Κοινωνίας*, Εκδόσεις Ράπτα, Αθήνα, 1981.

- Lee M.J (ed), *The Consumer Society Reader*, Blackwell Publishers, 2000.
- Lukacs G, *Iστορία και Ταξική Συνείδηση*, Οδυσσέας, 2001.
- Μαρξ K, *Σημειώσεις Πολιτικής Οικονομίας* (1844), MEGA, τ. III.
- Μαρξ K, *Βασικές Γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας (Grundrisse)*, Στοχαστής, Αθήνα, 1989-90.
- Marx K, *A Contribution to the Critique of Political Economy*, New York, International Publ., 1970.
- Μαρξ K, *To Κεφάλαιο*, Σύγχρονη Εποχή, 1978.
- Μαρξ K, *Μαργκινάλια στο "Εγχειρίδιο της Πολιτικής Οικονομίας" του Adolph Wagner*, Κριτική, Αθήνα, 1993.
- Μαρξ K και Ένγκελς Φ, *Η Γερμανική Ιδεολογία*, Gutenberg, 1978.
- Meek R.L, *Studies in the Labour Theory of Value*, Lawrence & Wishart, London, 1979.
- Πουλαντζάς N, *To Κράτος, η Εξουσία και ο Σοσιαλισμός*, Θεμέλιο, 1991.
- Postone M, *Time, Labor, and Social Domination*, Cambridge University Press, 1993.
- Quinio Y, "Από την Αλλοτρίωση της Εργασίας στην Αλλοτρίωση της Ανθρώπινης Φύσης", *Οντοπία*, τ.32, 1998.
- Rosdolsky R, *The Making of Marx's Capital*, London: Pluto Press, 1977.
- Rubin I.I, *Essays on Marx's Theory of Value*, Detroit: Black and Red, 1972.
- Sahlins M, *La première société d'abondance*, Les Temps Modernes, Octobre 1968.
- Sweezy P, *The Theory of Capitalist Development*, Modern Reader Paperbacks, 1970.
- Wahl J, *Εισαγωγή στις Φιλοσοφίες του Υπαρξισμού*, Εκδόσεις «Δωδώνη», 1988.
- Φαράκλας Γ, "Το Μεταφυσικό Ζήτημα της Ελευθερίας", *Ο Πολίτης*, τευχ. 61, 1999.

